

DIT ZIJN DE SPANNINGEN

De ontwikkeling van Tommy Wieringa tegen de achtergrond van het veranderende Nederlandse politieke en maatschappelijke klimaat sinds de jaren '90

Universiteit Utrecht

Sjors ten Tije
Studentnummer: 4079124
s.tentije@students.uu.nl

21 augustus 2018

Masterscriptie Neerlandistiek

1e begeleider: dr. Sven Vitse (s.b.vitse@uu.nl)
2e begeleider: dr. Saskia Pieterse (s.a.pieterse@uu.nl)

Aantal woorden: 17.902

Inhoudsopgave

1.	Inleiding	3
2.	Theoretisch kader	4
2.1.	Wetenschappelijk onderzoek	5
2.1.1.	Nieuw rechts	6
2.1.2.	‘Thuismetafoor’	11
2.1.3.	SCP en Ministerie van Binnenlandse Zaken: onderzoek naar publieke opinie	13
2.2.	Opinies	17
2.2.1.	Spanningen in Nederland	18
2.2.2.	Identiteitskwestie	19
2.2.3.	Casus: Zwarte Piet	23
3.	Methodologisch kader	25
3.1	Greenblatt: ‘Culture’	26
4.	Analyse	29
4.1.	<i>Dormantique’s manco</i> (1995)	29
4.2.	<i>Joe Speedboot</i> (2005)	34
4.3.	<i>Dit zijn de namen</i> (2012)	44
4.4.	<i>De heilige Rita</i> (2017)	52
5.	Conclusie	60
6.	Discussie	62
7.	Literatuurlijst	64

1. Inleiding

“Het is een hinderlijk soort realisme dat me heeft bekropen. Maar het kan niet anders.”

- **Tommy Wieringa in *De Volkskrant***
31 december 2017

Hoe is het voor een Amsterdamse Tukker om romanschrijver te zijn in een maatschappelijk en politiek klimaat vol veranderingen en spanningen tussen bevolkingsgroepen? Tommy Wieringa groeide op in Twente, schreef sinds 1995 dertien romans en woont inmiddels al een tijd in Amsterdam. In 2005 brak hij door met de ontwikkelingsroman *Joe Speedboot*. In zijn laatste roman, *De heilige Rita* (2017), neemt Wieringa zijn lezers mee naar een fictief dorp in Twente, waar hoofdpersoon Paul Krüzen al zijn hele leven met zijn vader in een Saksische spookboerderij woont.

Sinds de eerste roman van Wieringa veranderde de maatschappelijke en politieke wereld in Nederland drastisch. Na de eeuwwisseling zijn discussies over de islam en het vluchtelingen- en migratiebeleid niet meer weg te denken uit de politiek en het publieke debat. Toch lijken ze de afgelopen jaren zeer te zijn verhard en lijkt het alsof de Nederlandse maatschappij in een crisis verkeert. Bevolkingsgroep staan lijnrecht tegenover elkaar en discussies over bijvoorbeeld Zwarte Piet en emancipatie worden hard gevoerd, soms zelfs met geweld tot gevolg.

Het lijkt er tegelijkertijd op dat bepaalde problemen en discussies lokaler zijn dan ze doen vermoeden. De intocht van Sinterklaas op 18 november 2017 is daarvan misschien wel het beste voorbeeld. In het Friese Dokkum maakte men zich die dag op voor de komst van de goedheiligman. Diezelfde ochtend vertrokken zo'n honderd sympathisanten van 'Kick Out Zwarte Piet', een organisatie die pleit voor de afschaffing van de figuur, in drie bussen vanuit Amsterdam. Jenny Douwes uit het Friese Harkema had daar helemaal geen zin in en riep andere Friezen op zich te verzamelen bij de Afsluitdijk om de weg voor de bussen te blokkeren. Dat 'gedoe uit

de Randstad' wilden ze niet in Friesland. "Laat ze met hun gezeur in Amsterdam blijven. Niet tussen onze kindertjes", vertelde Douwes.¹

Terug naar Wieringa. Vorig jaar publiceerde de auteur een roman waarin hij zijn lezers meeneemt naar een fictief dorp in Twente. 'De Grote Twentse roman', 'Een oerboek', 'Een ode aan het Twentse land'; zomaar een paar benamingen voor het autobiografisch getinte boek van de geboren Tukker. Wat Wieringa wel deed, was de inwoner van het grensgebied of de periferie een stem geven. Want zij worden door de rest van Nederland vaak niet gehoord.

Een verhaal over het conservatieve deel van Nederland, aangezien de periferie en het platteland conservatief en ouderwets² zijn in vergelijking met steden in de Randstad. Ook deed Wieringa enkele opvallende uitspraken, zoals het citaat boven deze inleiding: in datzelfde interview bekennt hij dat 'de integratie van nieuwkomers moeizaam verloopt'.³ Dat alles doet vermoeden dat de auteur meer naar de conservatieve kant van het politieke spectrum is opgeschoven. Heeft Wieringa een politieke transformatie ondergaan? In deze scriptie zal ik onderzoeken hoe de ontwikkeling van de auteur Tommy Wieringa zich verhoudt tot het veranderende politieke en maatschappelijke klimaat in Nederland sinds de jaren '90.

2. Theoretisch kader

Om de verhouding tussen Wieringa en het politieke en maatschappelijke klimaat in Nederland te onderzoeken, is het noodzakelijk om dat klimaat eerst uiteen te zetten. Daar dient dit theoretisch kader voor, dat uit twee delen bestaat. Het eerste deel bevat wetenschappelijke bronnen uit de hoek van de sociologie en politicologie die de Nederlandse politiek sinds de jaren '90 beschrijven. Het tweede deel bevat een verzameling van opinies van verschillende toonaangevende auteurs en opiniemakers als Bas Heijne, Herman Pleij en Femke Halsema in diverse media. In hun werken proberen zij de Nederlandse maatschappij te begrijpen en te

¹ Koppe en Van den Berg (2017).

² Zie paragraaf 2.1.3. voor wetenschappelijk bewijs SCP.

³ De Jong (2017).

beschrijven. Al deze opinies en geluiden dienen als onderbouwing voor de wetenschappelijke literatuur en diepen bepaalde spanningen en discussies verder uit.

2.1 Wetenschappelijk onderzoek

Het proefschrift van Merijn Oudenampsen staat in dit theoretisch kader centraal. De socioloog van Tilburg University schrijft in *The conservative embrace of progressive values* over de ‘ruk naar rechts’ die de Nederlandse politiek en maatschappij volgens hem doormaakt sinds de eeuwwisseling. Waar eerdere studies naar deze politieke veranderingen zich vooral op het populistische karakter richtten, gaat Oudenampsen in zijn werk op zoek naar de intellectuele gedachtegoed die achter de verandering en stroming, die hij ‘nieuw rechts’ noemt, schuilgaat.

Daarnaast maakt ook *Thuis: het drama van een sentimentele samenleving* groot deel uit van het theoretisch kader van deze scriptie. Dit is een publieksvriendelijke publicatie van een grootschalig onderzoek dat socioloog Jan Willem Duyvendak deed naar het hedendaagse thuisgevoel in de Nederlandse maatschappij en politiek. Duyvendak constateert dat ‘thuis’ de laatste jaren in de mode is: van IKEA-reclames tot in het integratiedebat. ‘Thuis’ krijgt volgens hem een sterk politieke lading en lijkt samen te gaan met het nieuw rechts dat Oudenampsen in zijn proefschrift uiteenzet.

Als laatste behandelt het wetenschappelijke deel van dit kader onderzoeken van het Sociaal Cultureel Planbureau (SCP) en het Ministerie van Binnenlandse Zaken. In die onderzoeken gaan de organisaties onder meer in op allerlei maatschappelijke en politieke spanningen en ontwikkelingen die in het leven van de Nederlandse burger spelen. De uitkomsten van deze onderzoeken gelden als wetenschappelijk bewijs voor de spanningen, discussies en onderwerpen die in deze scriptie aan bod komen.

2.1.1 Nieuw Rechts

Socioloog Merijn Oudenampsen promoveerde in 2018 met zijn proefschrift *The conservative embrace of progressive values* aan Tilburg University. In dat proefschrift gaat hij op zoek naar de intellectuele achtergrond van de Nederlandse ‘ruk naar rechts’ die plaatsvond na de eeuwwisseling. Volgens Oudenampsen is het inmiddels een dooddoener om te stellen dat er in die periode een breuk ontstond in de Nederlandse politieke cultuur. Sinds de aanwezigheid van Pim Fortuyn zijn identiteit, immigratie en de islam sterk onderdeel van het publieke debat.⁴ Maar die breuk is tot op heden vooral geanalyseerd op de stijl, retoriek en techniek van politici als Fortuyn en Wilders. De analyse richtte zich volgens Oudenampsen altijd op de onderbuik, niet op de bovenkamer.⁵ Oudenampsen vraagt zich daarom nu af hoe het te verklaren is dat de extreem rechtse politiek, die nooit meer dan een fragment van het electoraat voor zich heeft weten te winnen, in staat is geweest om zo’n grote invloed uit te oefenen op het Nederlandse politieke klimaat.⁶

Een belangrijk onderdeel van die verschuiving van links naar rechts is volgens Oudenampsen de vorige grote verandering in de Nederlandse politieke cultuur: die van de jaren ‘60. In de Verenigde Staten en het Verenigd Koninkrijk was dat een polariserende periode die ruimte gaf voor progressieve stromingen: nieuw links en nieuw rechts. Dat zorgde voor verdeeldheid in verschillende generaties in die landen.⁷ Heel anders dan in Nederland, waar de jaren ‘60 en ‘70 een bijna singulier progressief karakter hadden. Oudenampsen volgt in zijn proefschrift de politieke analyse van die periode van de gewaardeerde Amerikaanse geschiedkundige James Kennedy. Die stelt dat Nederland in een korte periode veranderde van een conservatief, conventioneel en christelijk naar een progressief, kritisch en seculier land. Ondertussen kwam er geen conservatieve tegenhanger op, waardoor deze jaren ‘eindeloos’ en geruisloos continueerden. De Nederlandse politiek rukte zo van rechts naar links. Volgens Kennedy was dat niet de verdienste van politiek activisme of de babyboomers, maar van de toen nog rechtse elite. Zij omarmden de progressieve veranderingen en leidden de ontwikkelingen in goede

⁴ Oudenampsen (2018A), p. 3.

⁵ Oudenampsen (2018B), p. 33.

⁶ Oudenampsen (2018A), p. 4.

⁷ Idem, p. 5.

banen. Kennedy stelde dat ze niet geïnteresseerd waren in reactionair populisme waardoor ze hebben meegewerkt aan deze verandering.⁸ De protesten van links werden in de jaren ‘60 ‘verend’ opgevangen.⁹

Kennedy’s interpretatie geeft volgens Oudenampsen ook een mogelijke verklaring voor de snelle politieke verandering na de opkomst van Pim Fortuyn. Het meest opzienbarende was voor de politicoloog daarin het feit dat de hele samenleving naar rechts trok, net zoals zij dat in de jaren ‘60 naar links deed. Ook toen kozen de elites er niet voor om de confrontatie aan te gaan, maar accommodeerden zij juist de tegenbeweging.¹⁰ Kennedy suggereerde dat radicale en veelomvattende politieke verschuivingen het logische resultaat zijn van een politieke cultuur waar het verlangen naar consensus het doorlopende debat in de weg staat. Visies botsen dan niet met elkaar, maar volgen elkaar juist op.¹¹

Conservatieve golf

De tegenbeweging uit de conservatieve hoek kwam daarom pas in de jaren ‘90 op gang. Frits Bolkestein, in 1990 verkozen tot leider van de VVD, kondigde met zijn boek *De engel en het beest* de politiek omwenteling aan om ‘de rommel van de jaren ‘60 en ‘70 op te ruimen’.¹² In het boek verbaasde Bolkestein zich over het feit ‘dat onbesuisde waanideeën zo snel een neerslag in het regeringsbeleid hadden kunnen vinden’. Hij verweet het de elite, die zich zonder slag of stoot hadden overgegeven.¹³ In de jaren daarna kwam er een groeiende stroom van kritiek op de babyboomers en de idealen van de jaren ‘60.

Zo stelde in 1995 H.J. Schoo, toenmalig hoofdredacteur van het opinieblad *Elsevier*, dat de grote partijen in Nederland gewonnen zouden worden door het conservatisme.¹⁴ De conservatieve sociaal-democraat Hans Wansink kondigde in zijn boek *De conservatieve golf* met veel enthousiasme de opkomst van een nieuw conservatisme in Nederland aan: “Conservatieve denkers en politici ontpoppen zich

⁸ Oudenampsen (2018A), p. 7.

⁹ Oudenampsen (2018B), p. 33.

¹⁰ Idem.

¹¹ Idem.

¹² Oudenampsen (2018B), p. 34.

¹³ Idem.

¹⁴ Idem.

als de maatschappijcritici van de jaren negentig. Linkse illusies worden aan de kaak gesteld, ouderwetse deugden en traditionele verbanden nieuw leven ingeblazen.”¹⁵

De boegbeelden van deze conservatieve stroming zochten daar de reden voor het uitblijven van het verzet tegen de progressieve stroom. Personen als Bolkestein, Schoo en Fortuyn richtten zich op de consensuspolitiek, die voor hen de belangrijkste reden was voor het uitblijven van dat verzet.¹⁶ Bolkestein schreef in 1990 dat er in Nederland ‘geen knopen worden doorgesneden, maar dat er naar accommodatie wordt gestreefd’. Fortuyn wilde ‘de heerlijke warme consensusdeken van ons Nederlandse bedje halen’.¹⁷ Maar vooral de bestseller *Correct* (1997), geschreven door de conservatieve sociaal-democraat Herman Vuijsje die de politieke correctheid van de babyboomgeneratie analyseerde, werd al snel een centraal referentiepunt voor de conservatieve aanval op instituties.¹⁸

Volgens Vuijsje hadden de babyboomers de consensuscultuur in Nederland nooit doorbroken. Zij stelden zich op als individualisten die hadden gebroken met de taboes en het conformisme van hun ouders, maar waren juist zelf verantwoordelijk voor nieuwe taboes.¹⁹ Nederlanders konden in de jaren ‘70 en ‘80 immers niet vrijuit praten over problemen, bijvoorbeeld over etniciteit, privacy en overheidsdwang, die veroorzaakt waren door de progressieve en anti-autoritaire jaren ‘60.²⁰ Vuijsje vergeleek de jaren ‘70 en ‘80 met een surplance in een wielervedstrijd, een techniek waarbij renners de fiets balancerend op dezelfde plek houden:

“Niemand durft als eerste in beweging te komen, maar zodra er een rijdt, moet iedereen mee. Pas in de jaren negentig was het zo ver. Een plotselinge en wilde sprint brak los, waarbij al gauw de onaantastbaarheid van alle nieuwe geboden werd doorbroken.”²¹

¹⁵ Citaat van Hans Wansink uit *De conservatieve golf*, geciteerd door Oudenampsen (2018B), p. 34.

¹⁶ Oudenampsen (2018B), p. 34.

¹⁷ Idem.

¹⁸ Oudenampsen (2018A), p. 10.

¹⁹ Oudenampsen (2018B), p. 34.

²⁰ Oudenampsen (2018A), p. 11.

²¹ Herman Vuijsje geciteerd in Oudenampsen (2018A), p. 11. De citaten in het proefschrift van Oudenampsen zijn Engelstalig, maar in de voetnoten staan de originele Nederlandse teksten van deze citaten. In deze scriptie gebruik ik dan ook de Nederlandse citaten uit de voetnoten.

Oudenampsen toont hiermee aan dat politieke leiders als Fortuyn en Wilders niet zomaar plotseling lang genegeerde sentimenten in de samenleving bespreekbaar maakten, maar juist onderdeel waren van een grotere conservatieve golf. Deze tegenbeweging was aanwezig in rechtse en traditionele middenpartijen, nog voordat er sprake was van populisme in Nederland.²² Oudenampsen noemt deze conservatieve tegenbeweging nieuw rechts. Het ‘nieuwe’ aan nieuw rechts is volgens hem enerzijds de combinatie van vrijemarktpolitiek met cultuurconservatisme. Anderzijds breekt nieuw rechts met de naoorlogse consensus en keert het zich tegen bestaande elites en instituties die zijn aangetast door de progressieve jaren ‘60.²³ Oudenampsen stelt zo dat de nieuw rechtse fusie van vrijemarktdenken en cultureel conservatisme een bruikbaar raamwerk vormt om de politiek van figuren als Bolkestein, Fortuyn, Hirsi Ali en Wilders te duiden.²⁴

Een brede maar contradictoire stroming

Oudenampsen stelt dat het Nederlandse nieuw rechts niet identiek is aan de Anglo-Amerikaanse conservatieve tegenbeweging in de jaren ‘60. Toen de beweging in de jaren ‘90 in Nederland opkwam, stonden thema’s als seksisme, abortus en drugs niet meer ter discussie. Het Amerikaanse nieuw rechts maakte zich nog wél druk om deze punten.

Oudenampsen laat zien dat dit conservatisme, het nieuwe rechts, een sterk contradictoir karakter heeft. In de eerste plaats omdat conservatisme vaak wordt gezien als ideologische verdediging van de elite en instituties. In beide contexten (de Anglo-Amerikaanse cultuur in de jaren ‘60 en de Nederlandse cultuur in de jaren ‘90) waren de conservatieven echter genoodzaakt om een anti-establishment positie in te nemen: de progressieve elites hadden immers ‘hun’ positie overgenomen.²⁵

De nieuwe conservatieven van het nieuw rechts beschouwen zichzelf tegelijkertijd als de ware verdedigers van de progressieve prestaties die Nederland in de jaren ‘60 en ‘70 hebben behaald tegenover de waarden en cultuur van

²² Oudenampsen (2018B), p. 34.

²³ Idem, 35.

²⁴ Idem.

²⁵ Oudenampsen (2018A), p. 14.

moslimimmigranten. Progressieve waarden maken daarom sinds de eeuwwisseling plots deel uit van de ‘rechtse’ politieke agenda’s in Nederland.²⁶ Deze waarden konden de nieuw rechtse conservatieven zo gebruiken tégen de Islam.

De ‘Fortuyn revolt’ die Oudenampsen in zijn proefschrift uiteenzet is daar een duidelijk voorbeeld van. Fortuyn werd door velen neergezet als een zeer rechts en conservatief politicus, maar dieper onderzoek laat zien dat hij niet zomaar in die hoek kan worden neergezet. Fortuyn was als openlijke homoseksueel immers zelf het product van de progressieve babyboomgeneratie. Daarnaast gebruikte hij de normen en waarden uit de Verlichting om de strijd met de Islam aan te gaan.

Dezelfde gedachte komt terug in het ‘Conservatief Manifest’ van Bart Jan Spruyt en Michiel Visser uit 2003. Daarin stellen de twee auteurs dat ‘links ons land oneindig veel problemen heeft gebracht en nu is het tijd dat rechts zijn wortels herontdekt om de schade te herstellen.’²⁷ Tegelijkertijd omarmt dat ‘rechts’ ook progressieve waarden die zijn ontstaan in de jaren ‘60 en ‘70, de jaren van ‘links’:

“Conservatieven kiezen voor de Nederlandse beschaving, als onderdeel van de westerse beschaving, en weigeren te capituleren voor culturen met waarden die haaks op de onze staan. Hier woonachtige moslims kunnen weliswaar gebruik maken van de godsdienstvrijheid en de vrijheid van vereniging die de westerse beschaving, anders dan de islamitische cultuur, haar burgers weet te bieden, maar moeten zich aanpassen aan ons en niet andersom. Dus geen sjaria in Nederland, geen achterstelling van vrouwen en meisjes, geen eerwraak en bloedvetes, geen invoering van islamitische feestdagen.”²⁸

Het nieuw rechts dat vanaf de jaren ‘90 opkomt heeft dus een contradictoir karakter: aan de ene kant heeft het progressieve waarden vanuit de jaren ‘60 omarmt, maar tegelijkertijd bevat de stroming nog een sterk conservatief karakter waarmee het ‘de schade van links’ moet herstellen. De progressieve waarden die het verdedigt zien zij inmiddels als onderdeel van de Nederlandse maatschappij en

²⁶ Idem, 164.

²⁷ Spuyt en Visser (2003).

²⁸ Idem.

cultuur. Het nieuw rechts heeft dan ook een brede invloed op het hele politieke spectrum, van links tot aan rechts. Daarmee wordt de link gelegd naar de volgende paragraaf in dit theoretisch kader: de ‘thuismetafoor’ van socioloog Jan Willem Duyvendak. Hij laat zien dat ook het thuisgevoel tegenwoordig een sterk politieke lading heeft en zowel conservatieve als progressieve waarden vertegenwoordigt.

2.1.2 Thuismetafoor

Thuis. Het drama van een sentimentele samenleving is de publieksvriendelijke publicatie van een wetenschappelijk onderzoek dat socioloog Jan Willem Duyvendak deed naar de rol van ‘thuis’ en ‘thuisgevoel’ in de Nederlandse (politieke) maatschappij. In het werk gaat Duyvendak in op verschillende vormen van het ‘thuisvoelen’, van het thuisgevoel van migranten tot dat van mensen in de zorg. Ook gaat de socioloog in op de politisering van ‘thuis’, dat samenhangt met de uiteenzetting van nieuw rechts van Merijn Oudenampsen zoals hierboven beschreven. Bovendien betoogt Duyvendak dat de ‘obsessie voor thuis’ spanningen tussen bevolkingsgroepen in de hand werkt.

Duyvendak constateert dat ‘thuis’ in de mode is: in reclames, pamfletten van politieke partijen en integratieprogramma’s wordt de ‘thuismetafoor’ gebruikt. IKEA-reclames laten zien dat er geen plek is als thuis, het integratiedebat wordt in termen van thuisvoelen gevoerd en ook in pamfletten van politieke partijen is vaak te lezen dat ‘iedereen zich thuis moet voelen in Nederland’. Toch constateert Duyvendak dat thuis voelen niet alleen een inclusieve, maar ook een exclusieve emotie is. Door de politisering en populariteit het thuisgevoel raken we alleen maar verder van huis, zo stelt de hoogleraar Sociologie aan de Universiteit van Amsterdam: “De emotionalisering van burgerschap heeft dan ook geleid tot intensivering van de banden met de natie van de ene groep en tot verzwakking van de band van andere groepen met Nederland.”²⁹

Hoe voelen we ons dan precies thuis? Een eerste voorwaarde is volgens Duyvendak om je veilig te voelen op een plek. Maar we voelen ons pas écht thuis als er ergens een gevoel van vertrouwdheid wordt opgeroepen en wanneer we

²⁹ Duyvendak (2017), p. 12.

samenvallen met onze omgeving.³⁰ Toch betekent dat ook dat niet iedereen zich gemakkelijk ergens thuis voelt. Want, zo stelt Duyvendak, om ons ergens thuis te voelen moeten we ook greep hebben op die plek, zodat we zelf kunnen bepalen met wie men daar is.³¹ En op dat punt ondervindt het thuisgevoel problemen volgens de socioloog. ‘Thuis voelen’ wordt op die manier namelijk een uitsluitende emotie: vreemden maken immers al snel inbreuk op ons thuisgevoel. Autochtonen klagen dat zij zich niet meer thuis voelen in hun ‘eigen’ wijk, stad of land, terwijl allochtonen het moeilijk vinden om zich Nederlander te voelen.³²

Nativisme

Duyvendak merkt op dat ook de politiek de laatste jaren een groot appèl doet op het thuisgevoel: in 2008 is zelfs in het officiële regeringsbeleid opgenomen dat ‘iedereen zich thuis kan voelen in Nederland’³³, waarmee men doelt op de lastige kwestie om migranten volledig te laten integreren in de Nederlandse maatschappij. Toenmalig minister van binnenlandse zaken Lodewijk Asscher schreef in zijn ‘Agenda integratie’ dat ‘het een vereiste is dat de nieuwkomer zo snel mogelijk kennismaakt met de Nederlandse kernwaarden’³⁴. Duyvendak merkt op dat in dit soort nota’s de Nederlandse natie steeds vaker als huis wordt voorgesteld. Het Nederlandse burgerschap wordt daarin cultureel gedefinieerd: men moet bepaalde normen en waarden omarmen omdat het Nederlandse normen en waarden zijn.

Duyvendak ziet hierin een sterk nativisme: het Nederlandse volk is een hechte familie die het liefst niet door ‘vreemd volk’ wordt gestoord.³⁵ Nativisten zijn niet principieel voor progressieve waarden, maar verdedigen bepaalde waarden omdat ze populair zijn in in een land. Wat er in andere landen gebeurt, is in deze visie hun goed recht. Duyvendak ziet deze nativistische redeneertrant bij verschillende politieke partijen terug. Bijvoorbeeld de nota van voormalig minister Piet Hein Donner, *Integratie, binding, burgerschap* (2011), beklemtoont op bijna iedere pagina dat nieuwkomers zich horen aan te passen, aan de wetten en

³⁰ Idem, p. 28.

³¹ Duyvendak in Baudet en Mak (2014), p. 34.

³² Duyvendak (2017), p. 35.

³³ Idem, p. 105.

³⁴ Asscher (2017), p. 2.

³⁵ Idem, p.110.

ongeschreven regels van het land.³⁶ Alles in de nota draait om het belang van Nederlanderschap en het Nederlandse karakter van gedeelde waarden. Dit leidt er volgens de socioloog toe dat er nu een intolerante politiek wordt gevoerd onder de vlag van ‘progressieve waarden’. Waar voorheen progressiviteit en tolerantie als gelijk werden gezien, wordt er door Nederlandse politici nu weinig afwijking getolereerd terwijl zij in naam van de moderniteit zegt te handelen.³⁷

Duyvendak ziet dan ook een sterke verlangen naar nostalgie terug in het publieke debat. Nederland zou zijn overgenomen door vreemden die ‘ons’ gevoel van thuis verstoren. Maatschappelijke veranderingen worden in termen van achterlijkheid en vooruitstrevendheid weergegeven en het gaat er telkens om wie er ‘voorlijk’ of ‘achterlijk’ is.³⁸ Precies in deze paradox zit de overeenkomst met het nieuw rechts dat Merijn Oudenampsen in zijn proefschrift uiteenzet. Het Nederlandse thuisgevoel wordt door vrijwel het gehele politieke spectrum in bepaalde normen en waarden gedefinieerd. Die normen en waarden vallen onder de noemers ‘progressief’ en ‘modern’. Nieuwkomers dienen zich aan te passen en ‘onze’ normen en waarden te omarmen, zodat zij en de autochtone Nederlanders zich thuis voelen in ons land. Tegelijkertijd is er in dit thuisgevoel een sterke verlangen naar het verleden, waarin Nederland nog ‘van ons’ was en waarin ‘we’ nog ‘onder elkaar’ waren. Ook in het concept ‘thuis’ bestaat er dus een contradictoire mix van progressiviteit en conservatisme, zoals in het nieuw rechts van Merijn Oudenampsen.

Zo heeft de ‘thuismetafoor’ de laatste jaren een sterke invloed gehad op het veranderende politieke en maatschappelijke klimaat in Nederland en is er een duidelijk verband met het nieuw rechts. In paragraaf 2.2 zal dat idee van een thuis in verschillende geluiden uit de samenleving terugkomen om aan te geven dat dit concept een onderliggende factor is voor de vele spanningen en discussies in het publieke debat.

2.1.3. SCP en Ministerie van Binnenlandse Zaken: onderzoek naar publieke opinie

³⁶ Duyvendak (2017), p. 111.

³⁷ Duyvendak (2017), p. 112.

³⁸ Idem, p. 106.

Die spanningen komen niet alleen tot uiting via de (sociale) media, nieuwsvoorzieningen en publieke figuren, maar daar is ook wetenschappelijk bewijs voor: uit publicaties van het Sociaal Cultureel Planbureau (SCP) blijkt dat onderwerpen als seksualiteit, gender, etniciteit en religie groot onderdeel zijn van het publieke debat. Een onderzoek van het Ministerie van Binnenlandse Zaken laat daarnaast zien dat er veel verschil zit in politieke opvattingen en spanningen tussen regio's in Nederland.

Het SCP volgt, verklaart en verkent het sociaal en cultureel welzijn van de Nederlandse inwoners. Zo doet zij onder meer onderzoek naar de leefsituatie en kwaliteit van leven van de Nederlandse bevolking. Op haar website staan publicaties van veel verschillende onderzoeken die ingaan op dergelijke kwesties. Een aantal van deze publicaties is relevant voor deze scriptie, die ik hieronder zal bespreken.

Sinds 2008 brengt het SCP met het Continu Onderzoek Burgers (COB) de mening van burgers in kaart. Voor deze onderzoeken worden Nederlanders van 18 jaar en ouder ondervraagd over thema's die hen bezighouden, waar zij zich zorgen over maken en hoe zij de politieke en maatschappelijke situatie van het land vinden. Naast kwartaalberichten gaat het SCP in de kwartaalonderzoeken in op diverse thema's. Een eerste blik op die verschillende thema's laat inderdaad zien dat de bovengenoemde spanningen inderdaad terugkomen in het publieke debat. In het vierde kwartaalbericht van 2009 ging het SCP bijvoorbeeld in op burgerperspectieven op politieke (on)vrede en de multiculturele samenleving. In latere publicaties waren ook tegenstellingen tussen sociale groeperingen, opvattingen over arbeidsmigranten, vluchtelingen, discriminatie en maatschappelijk onbehagen het onderwerp van verschillende onderzoeken.

Uit het COB 2017/2 blijkt dat samenleven en immigratie/integratie tot de grootste zorgen van de Nederlandse bevolking horen. Ook blijkt dat deze zorgen veel vaker worden genoemd dan in de periode 2008 tot en met 2014. Daarmee dient dit onderzoek als wetenschappelijk bewijs voor de groeiende onvrede, spanningen en discussies in het publieke debat, waar in sommige gevallen zelfs geweld bij komt kijken.³⁹ Zorgen over het 'samenleven' worden in het onderzoek bovendien

³⁹ Zie paragraaf 2.2: de laatste jaren zijn er steeds meer voorbeelden van gewelddadige demonstraties waarbij bevolkingsgroepen lijnrecht tegenover elkaar staan.

gedefinieerd in termen van intolerantie, respectloosheid, normen en waarden en discriminatie. Uit hetzelfde onderzoek blijkt echter ook dat de Nederlandse burger een groot discriminatiebewustzijn heeft en dat zij discriminatie sterk verwerpt. 54% van de bevolking heeft zelfs het gevoel dat er vaker wordt gediscrimineerd dan twintig jaar geleden. Tegelijkertijd vindt men dat minderheden vaak (over)gevoelig zijn voor discriminatie en vindt maar liefst 72% van de bevolking ‘dat er tegenwoordig te vaak wordt geroepen dat iets discriminatie is’.⁴⁰ Uit deze al dan niet tegenstrijdige cijfers blijkt geen unanimititeit en komt opnieuw naar voren dat men het simpelweg niet met elkaar een is.

Tevens behandelde ik in de inleiding kort de intocht van Sinterklaas in het Friese Dokkum. Dat voorbeeld diende om aan te tonen dat demografische verschillen een grote invloed hebben op de publieke opinie in Nederland. Sommige discussies en opinies zijn lokaler dan de media doen vermoeden: waar bijvoorbeeld discussies en demonstraties omtrent Zwarte Piet in Amsterdam gesprek van de dag zijn, geldt dit niet voor het platteland. Ook hier deed het SCP lang onderzoek naar, met als eindproduct de publicatie *Dorpsleven tussen stad en land*. Het SCP werkt al sinds 2004 aan het programma ‘Sociale Staat van het Platteland’, waar het onder meer ingaat op de contrasten tussen ‘de stad’ en ‘het platteland’. Het onderzoek is ingedeeld in drie verschillende delen: demografische ontwikkelingen, sociaaleconomische ontwikkelingen en sociaal-culturele ontwikkelingen. Voor deze scriptie is vooral dat laatste deel interessant.

Het SCP deed onderzoek naar sociaal-culturele ontwikkelingen en opinies in grote en kleine dorpen in de buurt van steden en in afgelegen grote en kleine dorpen, en vergeleek deze situaties met die in de Nederlandse steden. Ten eerste bleek uit het onderzoek dat de sociale cohesie in dorpen, zowel in grote en kleine dorpen bij de stad als afgelegen van de stad, sterker is dan in de stad. Ook komt uit het onderzoek naar voren dat het ‘kleine dorp’ in relatie tot ‘de stad’ conservatief is en vasthoudt aan traditionele normen en waarden. Wat betreft migranten is het verschil in opinie tussen stad en dorp het grootst: een meerderheid van 10% (ten opzichte van inwoners van steden) in de dorpen is het eens met de stelling ‘dat er in

⁴⁰ SCP (2017A).

Nederland te veel mensen zijn met een andere afkomst'.⁴¹ Dit onderzoek van het SCP toont dus aan dat inwoners van een dorp in het algemeen minder positief staan tegenover de komst van buitenlanders in Nederland. Ook het merendeel van de inwoners van kleine steden zien de aanwezigheid van meerdere culturen niet als een aanwinst, terwijl stedelingen hier over het algemeen wel positief tegenover staan. Zie tabel 1 voor ondersteunende cijfers.

Tabel 1

Houding ten opzichte van migranten in onze samenleving, naar dorptype, bevolking van 18 jaar en ouder, 2014/2015 (in procenten)^{a, b}

	Nederland prettiger land als minder immigranten	aanwezigheid verschillende culturen aanwinst voor samenleving	nadelen van het verdwijnen van grenzen en open economie	immigratie als een van de vijf grootste problemen in ons land ^c
stad	38,9*	49,9*	26,3	13,6
groot dorp bij de stad	45,0	38,3*	27,1	13,3
klein dorp bij de stad	42,0	42,5*	18,9	12,1
groot dorp, afgelegen	44,4	40,8*	26,1	13,8
klein dorp, afgelegen	47,2	36,0	26,4	15,6
Nederland	40,9	46,4	26,0	13,8

- a In de kolommen 1 t/m 3 staat het aandeel bewoners dat het eens of zeer eens was met de voorgelegde stelling. De formuleringen waren respectievelijk: 'Nederland zou een prettiger land zijn als er minder immigranten zouden wonen'; 'De aanwezigheid van verschillende culturen is een aanwinst voor onze samenleving'; 'Mensen zoals ik ondervinden vooral nadelen van het verdwijnen van de grenzen en het meer open worden van onze economie'.
- b In de steekproef van stedelingen zitten ongetwijfeld veel migranten. Weglating van migranten uit deze analyse heeft geen effect op gevonden significante verschillen tussen stad en platteland.
- c In kolom 4 staat het aandeel mensen dat immigratie noemde als antwoord op de open vraag 'Wat zijn de vijf grootste problemen in ons land?' 'Waar bent u zeer negatief of boos over of waar schaamt u zich voor als het om de Nederlandse samenleving gaat?'
- * Significant verschil met kleine afgelegen dorpen (t- toets $p < 0,05$).

Bron: SCP (COB'14-'15)

Uit onderzoek van het Ministerie van Binnenlandse Zaken komt een vergelijkbaar beeld naar voren. Dat onderzoek richtte zich op de verkiezingskaart van Nederland, waarin het kiesgedrag van Nederlanders gedetailleerd in kaart is gebracht. Daaruit blijkt dat Nederlanders in de periferie op sociaal-cultureel gebied veelal rechtse standpunten kiezen. Ook constateren zij dat de aanhang van het populisme de

⁴¹ SCP (2017B).

laatste jaren is verschoven van de stad naar de randgemeenten, kleine steden en het platteland.⁴²

Deze cijfers van het SCP en het onderzoek van Binnenlandse Zaken ondersteunen zo het – in de inleiding beschreven – idee dat er een groot verschil in ontwikkeling en opinie bestaat tussen de stad en het platteland. Dat valt samen met het conservatieve karakter van het platteland. In het kader van Wieringa's laatste roman, *De heilige Rita*, zijn deze constateringën zeer interessant om te kunnen bepalen of het auteurschap van Wieringa een ontwikkeling heeft doorgemaakt die in lijn is met de politieke en maatschappelijke veranderingen in Nederland.

2.2 Opinies

“Het publieke en ook het politieke debat lijken inmiddels geheel in dienst te staan van het vertolken van twee emoties: hoon en ontsteltenis.”⁴³

– **Bas Heijne, *Staat van Nederland***

Een belangrijk onderdeel van het hedendaagse politieke en maatschappelijke landschap is het publieke debat. Dat debat wordt niet gevoerd door wetenschappers, maar door schrijvers, columnisten, politici en de Nederlandse burger. Auteurs van Bas Heijne tot Femke Halsema proberen door middel van essays, columns, pleidooien en pamfletten de (huidige) maatschappij te duiden. Wat houdt de Nederlandse bevolking bezig, wat zijn de thema's van het debat en hoe staat onze maatschappij ervoor? In deze paragraaf zal ik een aantal gerenommeerde auteurs aanhalen die allen een visie hebben op de (politieke) maatschappij en cultuur van Nederland van de laatste decennia.

Een belangrijk punt om te onthouden bij deze paragraaf is het feit dat hier louter meningen, gedachten en geluiden uit de maatschappij worden weergegeven. Deze paragraaf dient dus niet als wetenschappelijke onderbouwing van deze scriptie, maar is bedoeld om te laten zien welke spanningen, discussiepunten en (tegen)geluiden aanwezig waren en zijn in de Nederlandse maatschappij. Bovendien

⁴² De Voogd (2017).

⁴³ Heijne (2017), p. 40.

is deze paragraaf interessant in de ontwikkeling van het schrijverschap van Tommy Wieringa, om te zien of de spanningen en discussies in Nederland hem hebben beïnvloed.

Deze paragraaf geeft geen volledig beeld van alle opinies, meningen en gedachten die in Nederland circuleren. Dat is immers een onmogelijke opgave, aangezien er wekelijks boeken, columns, pamfletten en televisieprogramma's worden gevuld, om nog maar te zwijgen over social media. Gepoogd is om een breed beeld te geven van de sentimenten uit alle hoeken van de huidige samenleving.

2.2.1 Spanningen in Nederland

Zoals het citaat van schrijver en columnist Bas Heijne bovenaan deze paragraaf laat zien, is het publieke debat inmiddels erg emotioneel geworden. Heijne concludeert dat discussies alsmaar harder en feller worden, zonder dat men nog naar elkaar luistert. Het vreemdelingenbeleid, de discussie over de islam en de opkomst van nieuw rechts, zoals in het eerste hoofdstuk beschreven, zorgen de laatste jaren voor ontzettend veel spanningen in ons land, met een hoop gevolgen van dien.

Het meest bekende discussiepunt betreft de invloed van de islam in Nederland. Sinds de eeuwwisseling is die kwestie niet meer weg te denken uit het publieke debat en zorgt het voor spanningen tussen bevolkingsgroepen. Heijne merkt op dat visies steeds vijandiger tegenover elkaar staan en dat er geen sprake meer is van een open, oprecht debat tussen vrije burgers.⁴⁴ De strijd tussen bevolkingsgroepen neemt soms zelfs gewelddadige vormen aan, zoals de terroriserende hangjongeren in Zaandam⁴⁵ of het gewelddadige protest tegen een asielzoekerscentrum bij het gemeentehuis in Geldermalsen.

Het zijn twee voorbeelden van een groter conflict dat Nederland sinds de eeuwwisseling en de moorden op Pim Fortuyn en Theo van Gogh in bedwang houdt. Wel lijkt er een gemene deler te zijn voor de onrust, die Bas Heijne naar mijn mening bijzonder goed verwoordt in zijn recente boek *Staat van Nederland* (2017):

⁴⁴ Heijne (2017), p. 29.

⁴⁵ In 2016 kwam in veel media naar buiten dat jongeren van Marokkaanse komaf een wijk in Zaandam volledig terroriseerde waardoor conflicten ontstonden met autochtone Nederlanders.

“De kern van het debat [...] gaat over gemeenschap, samenhang. Wat bindt een individu aan de samenleving waar hij deel van uitmaakt? Wat hebben wij met elkaar te maken?

Dat zijn vragen van alle tijden, [...] maar de paradox wil dat het debat tegenwoordig juist wordt gevoerd vanuit een diep gevoeld gebrek aan gemeenschappelijkheid - waarbij steeds meer mensen, met heel verschillende achtergronden, het gevoel hebben dat ze juist door de samenleving niet als volwaardig worden gezien, dat ze niet echt mee mogen doen, of dat er op hen neer wordt gekeken. Omdat ze zich niet gezien voelen in de samenleving, of beter gezegd, verkeerd gezien, vallen ze terug op de verbondenheid van de eigen groep, kortom, op hun identiteit.”⁴⁶

2.2.2 Identiteitskwestie

Heijne concludeert dus dat het onderliggende probleem van veel discussies en conflicten in het publieke debat vandaag de dag identiteit betreft. Men zoekt ernaar, is deze kwijt, of beroept zich op zijn identiteit in de discussie of het conflict met ‘de ander’. Hierin komt ook het thuisgevoel dat Duyvendak omschrijft in *Thuis. Het drama van een sentimentele samenleving* in terug: ons thuisgevoel is sterk verbonden met onze identiteit en is daarmee ook een uitsluitende emotie, aangezien vreemdelingen al snel inbreuk maken op datgene wat ‘van ons’ is.⁴⁷ Ook in andere werken die ik gebruik in deze paragraaf komt die identiteitskwestie naar voren. Of het nu over het thuisgevoel van Baudet en Mak gaat, de onderliggende redenen waarom de burger boos is volgens Van Rossem, de nieuwe visie op migratie van Femke Halsema of de discussie over Zwarte Piet: telkens lijkt de identiteitskwestie centraal te staan.

De bundel *Thuis in de tijd* van Thierry Baudet en Geert Mak bevat essays van auteurs uit zeer verschillende hoeken, waarin wordt gezocht naar datgene wat hen met elkaar verbindt: “We proberen, ieder op een eigen manier, nieuwe wegen te verkennen. Wegen die rekening houden met alle ontwikkelingen van de moderne

⁴⁶ Heijne (2017), p. 30.

⁴⁷ Zie 2.1.2.

tijd, maar eveneens met het belang van traditie, worteling en ‘thuis’ in een wereld die ogenschijnlijk steeds meer lijkt op een *global village*.⁴⁸

In al die essays schrijven de auteurs over identiteit en, zoals de titel al doet vermoeden, over ‘thuis’. De Vlaamse dichter Benno Bernard noemt zichzelf een echte kosmopoliet, maar gaat in zijn essay op zoek naar wie hij echt is. Bernard komt erachter dat de grond waarop zijn huis staat in het verleden bij Spanje, Oostenrijk, Frankrijk, Nederland en België hoorde. Dat maakt hem een kosmopoliet, zegt hij zelf. Maar welke identiteit hij heeft? ‘Ik ben een kind van Domineesland, dat is mijn dorpse identiteit’, schrijft Bernard.⁴⁹

In het daaropvolgende essay schrijft Marita Mathijssen ook over identiteit, ofwel de drang ergens bij te horen. Ze schrijft daarin over de ‘imaginaire familie’: het gevoel dat je ergens bij hoort, dat je ergens geworteld bent, dat je veilig voelt omdat je mensen kent en weet welke regels en waarden er heersen. Mathijssen schrijft dat ze zich nergens zo welbehagen voelt als in Midden-Limburg, de plek waar ze vandaan komt.⁵⁰ Door de herinneringen, het ‘eten dat uit de zandaarde komt’. Zodra ze in Midden-Limburg komt voelt ze ‘een soort geborgenheid die ze uit haar jeugd kent’. Zo schrijft zij over haar identiteit dat onlosmakelijk is verbonden met haar thuisgevoel, de plek waar ze zich veilig en verbonden voelt.

Ook de andere essays draaien om het concept identiteit en het concept thuis. De twee zijn in deze bundel onlosmakelijk met elkaar verbonden en dat lijkt ook logisch: ‘thuis’ is de plek waar we ons prettig bij voelen en in de meeste gevallen de plek die onze identiteit heeft vormgegeven. In de bundel is bovendien een essay van Jan Willem Duyvendak toegevoegd, waarin hij op vergelijkende en samenvattende manier het thuisgevoel in de Nederlandse politiek en maatschappij beschrijft, zoals uiteengezet in paragraaf 2.1.2.

Ook in *Nergensland. Nieuw licht op migratie* van Femke Halsema gaat het over het concept identiteit. In het boek gaat Halsema op zoek naar een nieuwe en juiste manier om om te gaan met migratie. Daarin gaat zij onder andere in op het idee van grenzen en het ‘eigen land’: zij merkt op dat identificatie van inwoners met het

⁴⁸ Baudet en Mak (2014), p. 12.

⁴⁹ Bernard in Baudet en Mak (2014), p. 21.

⁵⁰ Mathijssen in Baudet en Mak (2014), pp. 28-29.

gebied binnen een grens zo sterk is geworden dat opheffing of verschuiving ervan leidt tot revolutie en geweld.⁵¹ Opnieuw lijken de concepten ‘thuis’ en ‘identiteit’ hier bij elkaar te komen. Halsema beschrijft, net als Duyvendak, dat men zich thuis voelt op een plek waarmee men zich identificeert, maar dat opheffing of verschuiving van de plek leidt tot revolutie en geweld.⁵² Historicus Maarten van Rossem concludeert in zijn boek *Waarom is de burger boos?* iets vergelijkbaars. Volgens hem ‘is de burger boos’ omdat ‘hij zich zorgen maakt over de omvangrijke immigratie en de veronderstelde negatieve effecten daarvan voor de Nederlandse samenleving’.⁵³ Volgens Van Rossem vreest de ‘autochtone Nederlander’ voor het behoud van hun traditionele levenswijze, die dus deel uitmaakt van hun identiteit, en projecteren ze hun angsten op de meest zichtbare immigranten.⁵⁴

Regionale verschillen

Deze identiteitskwesie speelt zich niet alleen op nationaal niveau af. Ook op regionaal niveau beroept men zich op zijn eigen identiteit, zoals aangetoond in de onderzoeken van het SCP. In die onderzoeken kwam naar voren dat inwoners van kleinere gemeenschappen in de periferie een sterker saamhorigheidsgevoel hebben dan inwoners van steden. Ook werd duidelijk dat er significante verschillen bestaan tussen de publieke opinie in kleine, afgelegen dorpen en plaatsen rondom steden.

Ten eerste kan ik deze resultaten bevestigen vanuit mijn eigen ervaring. De eerste negentien jaar van mijn leven bracht ik door in het Twentse Haaksbergen. Toen ik net voor mijn twintigste verjaardag verhuisde naar Utrecht, ging er op sociaal-cultureel niveau een wereld voor mij open. Plots werd er gesproken over de afschaffing van Zwarte Piet en de komst van genderneutrale toiletten. Zaken waar ik tot dan toe niet had gehoord, omdat het simpelweg geen punten van discussie waren in de plek waar ik opgroeide. Bovendien vond men mijn accent bijzonder en merkte ik dat ik daarom in eerste instantie niet helemaal serieus werd genomen.

Ook op televisie komt steeds vaker naar voren dat er wel degelijk een verschil is in de publieke opinie in het platteland of in de stad. Een invloedrijke

⁵¹ Halsema (2017), p. 80.

⁵² Idem.

⁵³ Van Rossem (2010), p. 5.

⁵⁴ Idem, p. 6.

stem is daarin het programma *Voetbal Inside*. Wat aan het begin van deze eeuw begon als een onschuldige praatprogramma over voetbal is inmiddels uitgegroeid tot een ‘talkshow’ met grote impact. Uiteraard is het format van het programma niet te vergelijken met dat van *Jinek, Pauw* of *De Wereld Draait Door (DWDD)*, wel heeft het programma een grote invloed op het publieke debat dat in Nederland gevoerd wordt gezien de maatschappelijke ophef die bepaalde uitspraken teweeg brengen. Neem bijvoorbeeld de uitspraken van tafelgast René van der Gijp over homoseksuelen op 5 augustus 2013⁵⁵, of de ‘verkleedgrap’⁵⁶ van dezelfde persoon een aantal maanden terug, op 2 februari 2018. Na beide uitzendingen ontploften de Nederlandse media: in 2013 riepen *HP De Tijd* en *TZUM* Van der Gijp op om zijn excuses te maken en dit jaar schaarden GroenLinks en de PvdA zich achter de oproep van Transgender Netwerk Nederland aan sponsors om de samenwerking met het programma stop te zetten.

Vaste tafelgast Johan Derksen reageert in het programma echter vrijwel altijd met hetzelfde argument: veel ophef wordt volgens hem gecreëerd in Amsterdam, terwijl de rest van Nederland er zich niet druk om maakt. Neem bijvoorbeeld het gesprek over het nieuwsbericht dat het kinderevenement met cowboys en indianen in TivoliVredenburg werd geboycot door organisatie ‘De Grouwe Eeuw’, omdat dit evenement racistisch zou zijn en zich schuldig zou maken aan ‘cultural appropriation’:

“Eén ding moet Nederland wel weten. [...] Je krijgt de indruk door deze publiciteit dat het er heel veel zijn, maar het is slechts Sunny Bergman, [...] mevrouw Simons uit Amsterdam, en deze Anoushka, plus dat groepje van ‘De Grouwe Eeuw’, [...] maar voor de rest is het zo’n kleine splinterorganisatie en ze krijgen een aandacht, het is niet te geloven. [...] Ze gaan van zichzelf

⁵⁵ “Voetbal is geen sport voor homo’s. Als je homo bent, dan ga je gewoon in een kapperszaak werken”, zegt Van der Gijp die avond. De opmerking brengt een reactie van de Nederlandse voetbalbond (KNVB) teweeg en de volgende dag staat er op de website van NRC een artikel over de uitspraak.

⁵⁶ Net voor het laatste reclameblok van die uitzending geeft Johan Derksen aan dat Van der Gijp een belangrijke mededeling heeft ‘waar Nederland van zal opkijken’. Van der Gijp vertelt daarna dat hij voortaan door het leven wil als Renate van der Gijp. Na de pauze verschijnt hij met een pruik, een jurk en lippenstift op aan tafel. Hij doelde hiermee op de gedaanteverwisseling van Belgische televisiepersoonlijkheid Boudewijn van Spilbeeck, die nu als Bo door het leven gaat.

denken dat ze een achterban hebben, maar in Grolloo niet kan ik je vertellen.”⁵⁷

Mijn eigen ervaring en de uitspraak van Derksen fungeren hier louter om aan te tonen dat de resultaten uit de onderzoeken van het SCP en Binnenlandse Zaken ook terug te zien of horen zijn in de maatschappelijke realiteit. Een casus waarin een vergelijkbaar sentiment en de andere beschreven spanningen en conflicten in naar voren komen, is de felle discussie rondom Zwarte Piet.

2.2.3 Casus: Zwarte Piet

Zoals Jop Euwijk en Frank Rensen in hun boek *De identiteitscrisis van Zwarte Piet* laten zien is de discussie rondom Zwarte Piet erg oud, toch heeft deze zich het laatste decennium ontwikkeld tot een zeer fel en gevoelig conflict. Een van de meest ingrijpende gebeurtenissen was daarin de arrestatie van demonstranten Jerry Afriyie en Quinsy Gario tijdens de landelijke sinterklaasintocht in 2011, waarbij zij hardhandig in de boeien werden geslagen. Euwijk en Rensen zien dat in de reacties op die arrestatie wisselende emoties naar voren kwamen: sommigen vonden dat de politie harder had moeten ingrijpen, andere mensen sloten zich aan bij de strijd tegen Zwarte Piet.⁵⁸

Euwijk en Rensen onderzoeken in hun boek de geschiedenis van Zwarte Piet en zetten de argumenten van voor- en tegenstanders van de publieke figuur uiteen. Uit die argumenten blijkt dat ‘thuisgevoel’ en identiteit twee belangrijke punten zijn in het debat. Ten eerste merken zij op dat Zwarte Piet door het ‘pro-Pietenkamp’ als onderdeel van de Nederlandse identiteit en Nederlanderschap wordt gezien.⁵⁹ André Scheltes, secretaris van het Sint Nicolaas Genootschap Nederland, vertelt de twee historici dat ‘het laten verkwanselen van de eigen, Nederlandse cultuur’ volgens hem de grootste bedreiging rondom het sinterklaasfeest is.⁶⁰

⁵⁷ Voetbal Inside (2018, 23 februari). “*Te gek voor woorden dat we geen Zwarte Piet en cowboytje mogen spelen*”. Geraadpleegd van <https://www.youtube.com/watch?v=OoVATWSaq3I&t=138s>.

⁵⁸ Euwijk en Rensen (2017), p. 10.

⁵⁹ Idem, p. 134.

⁶⁰ Idem, p. 136.

Tegenstanders van Zwarte Piet hebben het bekende en omgekeerde argument: de zwarte huidskleur van de ‘slaafse’ Piet is racistisch. Ook liederen over Pieten krijgen het te verduren: regels als ‘Ook al ben ik zwart als roet, ik meen het wel goed’ worden door hen verafschuwd. Mensen met een donkere huidskleur voelen zich aangevallen en gediscrimineerd om hun identiteit. Zij voelen zich niet thuis in een samenleving waarin elk jaar een boot met zwarte knechten en een witte meester onder luid gejuich wordt binnengehaald.

Sentimenten van voor- en tegenstanders van Zwarte Piet kunnen zo in verband gebracht worden met het ‘thuisgevoel’ van Duyvendak. Nederlanders met een donkere huidskleur voelen zich niet veilig en verbonden en dus niet thuis door het racistische feest, voorstanders van Zwarte Piet hebben het gevoel dat ‘hun’ land, ‘hun’ cultuur en identiteit hen wordt afgenomen door de afschaffing van de knecht van Sinterklaas. Bovendien past de casus in het concept van nieuw rechts: onder de noemer van progressiviteit en moderniteit wordt racisme in Nederland verafschuwd, terwijl verschillende politieke partijen en kranten het behoud van Zwarte Piet zien als het behouden en omarmen van de Nederlandse cultuur.

Daarnaast is de discussie over Zwarte Piet een goede casus om te laten zien hoe een bepaalde discussie veel meer aandacht en bijval krijgt in de stad Amsterdam dan daarbuiten. Dat merken ook Euwijk en Rensen op. Uit twee onderzoeken, uitgevoerd door Kantar TNS en I&O Research in 2016, kwam naar voren dat hogeropgeleiden en mensen uit de grote steden veranderingsgezind zijn. Hetzelfde vinden we terug in een boek van Klaas Maas genaamd *Zwarte Piet is geen racisme*. Hoewel dit werk niet objectief is en louter brieven bevat van de conservatieve Maas zelf, die overigens getrouwd is met een Surinaamse vrouw, beschrijft het op dit punt wel een breder gedragen sentiment. In ‘Zwarte Piet andermaal’ schrijft hij bijvoorbeeld dat ‘de discussie gekaapt wordt door talkshowhosts, burgemeesters, rechters, ministers en mensencommissies’.⁶¹ Daarnaast vermeldt hij in meerdere brieven steeds dat ‘80 tot 90 procent van de Nederlandse bevolking vóór Zwarte Piet is’. Waar die cijfers precies vandaan komen is onduidelijk, maar gezien het feit dat *De Groene Amsterdammer*, *NRC*, *Trouw*, *De Volkskrant* en *Leidsch Dagblad* de brieven regelmatig publiceren geeft aan dat de

⁶¹ Maas (2017), p. 26.

cijfers op enige waarheid berusten. Bovenstaande bevindingen tot en zo aan dat sociaal-culturele kwesties in Nederland onder andere worden beïnvloed door de demografie. Hoe komen al deze politieke en maatschappelijke sentimenten terug in het werk van Tommy Wieringa?

3. Methodologisch kader

Om de ontwikkeling van de auteur Tommy Wieringa uiteen te zetten, zal ik vier van zijn romans analyseren: *Dormantique's Manco* (1995), *Joe Speedboot* (2005), *Dit zijn de namen* (2011) en *De heilige Rita* (2017). De keuze voor de eerste titel is duidelijk: dit is Wieringa's debuutroman en fungeert in deze scriptie dus als het begin van zijn auteurschap. Laatstgenoemde roman, *De heilige Rita*, is naast Wieringa's laatste roman ook de inspiratie voor deze scriptie. De twee andere titels, *Joe Speedboot* en *Dit zijn de namen*, zijn ten eerste gekozen omdat de romans door hun succes als toonaangevend voor de auteur Wieringa worden gezien. Daarnaast passen ze qua chronologie goed tussen de eerste en laatste roman van de auteur.

De ontwikkeling van een schrijver uiteenzetten is echter makkelijker gedacht dan gedaan. Het is van belang om de romans op een heldere en systematische manier te analyseren, waardoor een vergelijking mogelijk wordt. Zo is het bijvoorbeeld onmogelijk om romans in hun volledigheid te analyseren en die met elkaar te vergelijken, omdat deze qua structuur, inhoud en vorm sterk van elkaar verschillen waardoor het lastig wordt om een ontwikkeling van de auteur te ontdekken. Een systematische analyse zorgt ervoor dat de vier romans langs dezelfde meetlat gelegd kunnen worden.

Om die reden zal ik belangrijke personages in de romans analyseren op hun normen en waarden op het gebied van etniciteit, seksualiteit, gender en religie. Ten eerste houdt een focus op deze thema's de analyse van de vier romans behapbaar voor de grootte van deze masterscriptie. Daarnaast is de kans groot dat deze thema's in de romans terug te vinden zijn. Als laatste zijn normen en waarden over etniciteit, seksualiteit, gender en religie sterk politiek geladen en duiden ze in veel gevallen op progressiviteit of conservativiteit, en sluiten ze daarom goed aan bij het

onderwerp van deze scriptie. Deze thema's zijn immers al geruime tijd een groot onderdeel van het Nederlandse publieke debat.

Het louter analyseren van deze normen en waarden is echter niet voldoende voor deze scriptie. Een verandering van normen en waarden van personages zegt immers nog niets over de boodschap die Wieringa met zijn roman uitdraagt. Om een eventuele politieke of maatschappelijke boodschap in die normen en waarden te destilleren, moet er eerst een stap gemaakt worden.

3.1 Greenblatt: 'Culture'

Een zeer bruikbare en vruchtbare methode om een dergelijke vertaalslag te maken werd al in de jaren '90 uiteengezet door de invloedrijke Amerikaanse literair historicus Stephen Greenblatt. Greenblatt is een van de grondleggers van de literair-wetenschappelijke stroming 'New Historicism', die zich – kort gezegd – richt op elementen buiten een tekst en deze dus niet, zoals voorheen werd gedaan, in isolement bestudeert. In zijn essay 'Culture' geeft Greenblatt onderzoekers en studenten handvatten om het concept 'cultuur' te gebruiken in een literaire analyse.

In dat essay merkt Greenblatt op dat 'cultuur' niet vaak wordt gebruikt in literaire studies, waarschijnlijk omdat het een vage term is. Om het concept toch te kunnen gebruiken, is Greenblatt van mening dat we moeten inzien dat het concept van 'cultuur' gekarakteriseerd wordt door twee binaire opposities: 'constraint' (beperking/dwang) en 'mobility' (mobiliteit/beweeglijkheid).⁶² Greenblatt laat zien dat een cultuur enerzijds wordt gevormd door bepaalde normen en waarden: zij fungeren als een stel grenzen waaraan individuen zich moeten conformeren. Die zijn verschillend voor allerlei culturen, maar hebben wel iets met elkaar gemeen: wie zich buiten de sociale grenzen begeeft ervaart negatieve gevolgen, wie zich er op de juiste manier binnenhoudt kan daar een beloning voor krijgen.⁶³

Vanuit deze gedachte stelt Greenblatt voor om het concept 'cultuur' te gebruiken voor literaire studies. Literatuur heeft volgens hem immers aangetoond een goed middel te zijn om sociale grenzen van cultuur te benadrukken, in het bijzonder in twee populaire, historische genres: de satire en de lofzang, waarin de

⁶² Greenblatt (1990), p. 225.

⁶³ Greenblatt (1990), p. 226.

persoon die toegesproken wordt bespot of geprezen wordt om zijn of haar gedrag.⁶⁴ Maar dit soort teksten verliezen hun kracht wanneer de tijd vordert: personen waarover gesproken wordt verdwijnen en ook de cultuur verandert. Greenblatt stelt daarom dat dergelijke werken pas begrijpelijk en betekenisvol zijn wanneer de cultuur met al haar normen, waarden en sociale grenzen waarin zij zijn geschreven, onderzocht en gereconstrueerd wordt.⁶⁵

Toch is die reconstructie niet voldoende: zoals gezegd beweegt cultuur ook richting ‘mobility’ ofwel mobiliteit/beweeglijkheid. Greenblatt stelt dat limieten en grenzen aanwezig moeten zijn in een cultuur, maar dat deze ook genoeg beweging en adaptatie moet toelaten. Een cultuur wordt op die manier gevormd, kan veranderen en overleven door experimenten en improvisaties.⁶⁶ Dat gebeurt volgens Greenblatt willekeurig noch bewust. Het is volgens hem een sociaal proces dat hij ‘exchange’ (uitwisseling) noemt: ‘cultuur’ is een ‘netwerk van onderhandelingen’ waarin concepten en ideeën worden uitgewisseld en gedeeld door allerlei groeperingen, instanties, etc.⁶⁷

Daarin ziet Greenblatt een belangrijke functie van literatuur: zij reflecteert en beschrijft de normen en waarden en de sociale grenzen van een cultuur, maar laat tegelijkertijd ook de ‘mobility’ van een cultuur zien door ‘te spelen met haar codes’. Auteurs zijn volgens Greenblatt de ‘meesters van deze codes’ en zijn ‘specialisten in het uitwisselen van culturen’.⁶⁸ Een schrijver of literaire tekst vat een cultuur of gemeenschap dus samen maar kan deze ook transformeren door personages bepaald sociaal gedrag te laten vertonen en deze daarvoor te prijzen of te straffen. In andere woorden is er dus een dialectiek tussen een cultuur en een literaire tekst of auteur: ze beïnvloeden en vormen elkaar. Om die uitwisseling van cultuur te bestuderen, geeft Greenblatt in zijn essay een aanzet door middel van een aantal vragen:

⁶⁴ Idem.

⁶⁵ Greenblatt (1990), pp 226-227.

⁶⁶ Idem, pp. 228-229.

⁶⁷ Idem, p. 229.

⁶⁸ Idem, p. 230.

- Wat voor gedrag lijkt de tekst te stimuleren?
- Wat kunnen lezers in de betreffende tijd en plek van de tekst als dwingend zien?
- Zijn er verschillen tussen mijn opvattingen/normen en waarden en de opvattingen/normen en waarden die in de tekst geïmpliceerd worden?
- Op welke sociale afspraken/begrippen berust het werk?
- Wiens vrijheden of gedachten worden door het werk impliciet of expliciet beperkt?
- Wat zijn de grotere sociale structuren waarmee de geprezen of afgekeurde daden in het werk zijn verbonden?⁶⁹

Door middel van deze methode en de vragen die Greenblatt in zijn essay aanreikt kan de ontwikkeling van de auteur Tommy Wieringa tegen de achtergrond van het politieke en maatschappelijke klimaat vanaf de jaren '90 worden onderzocht. Na de analyse van normen en waarden in de vier romans, is het noodzakelijk om te onderzoeken welk gedrag door personages in de romans wordt geprezen of afgekeurd. Hoe staan personages tegenover etniciteit, seksualiteit, gender en religie? Niet alleen eigen normen en waarden van personages geven daar een antwoord op, ook de manier waarop zij gedrag van anderen reflecteren is daarin belangrijk. Daarna is het van belang om de positie van die personages in de romans vast te stellen. Wanneer een personage dat ageert tegen conservatieve normen en waarden als zwak wordt gepositioneerd door de auteur, heeft dat een andere invloed op de eventuele politieke en/of maatschappelijke inhoud of boodschap van de roman. In de laatste stap van de analyse zal ik, zoals aangegeven door Greenblatt, de culturele context van de tijd waarin de verschillende romans gepubliceerd zijn reconstrueren. Daarbij moet worden opgemerkt dat het onmogelijk is om een volledige cultuur te reconstrueren. Daarom zal ik me in die reconstructie richten op de onderwerpen en spanningen die uit het theoretisch kader van deze scriptie naar voren zijn gekomen.

⁶⁹ Greenblatt (1990), p. 226.

4. Analyse

4.1 *Dormantique's Manco* (1995)

“Ik ben niet boos op de jaren zestig. Ik werd boos toen ze voorbij waren. De jaren zestig waren een leuke tijd, ik zou niet weten wat daar op aan te merken is. Ik heb toen hard gestudeerd, maar ook meegedaan met de studentenbeweging. Ik was lid van het socialistische Politeia en later van het Chili-comité. Ik heb nog een klap opgelopen tijdens de rellen hier in de Nieuwmarktbuurt tegen de aanleg van de metro - waar ik nu trouwens met plezier elke dag in stap. Nee, de jaren zestig hebben ons bevrijd van allerlei benepenheden. Sindsdien leven we leuker en vrijer enzovoorts, in ons privé-leven tenminste. Maar pas veel later bleek dat ook in de openbare sfeer de gezindheid van de jaren zestig bleef bestaan - in het gedoogbeleid, in dat heel enge taboe op etnisch gebied, met alle schadelijke gevolgen voor de mensen voor wie links hoort op te komen van dien. Kijk maar naar de junkies op de pillenbrug hier in Amsterdam.”⁷⁰

Herman Vuijsje in *De Groene Amsterdammer* (1997)

Bovenstaand citaat komt uit een interview met Herman Vuijsje in 1997, die in datzelfde jaar *Correct* publiceerde. Dat boek wordt door Merijn Oudenampsen in zijn proefschrift als ‘de krachtigste conservatieve tegenaanval op de consensuspolitiek’ gezien. Vuijsje geeft in het citaat echter toe zelf een product te zijn van de jaren ‘60 en ‘70 en noemt het een prachtige tijd. Toch ziet hij in de jaren ‘90 dat het eindeloos doorrollen van het linkse en progressieve gedachtegoed veel problemen met zich mee heeft gebracht.

Wieringa’s eerste roman *Dormantique's Manco* dateert van 1995 en kent vier belangrijke personages die relevant zijn voor deze scriptie: Bas Dormantique, Nina, Louis en Friedrich. We beginnen deze analyse van normen en waarden met Bas. Hij is een dertigjarige afwasser bij een Mexicaans restaurant die zijn talenten nooit

⁷⁰ Arian (1997).

heeft gebruikt en inmiddels een doelloos leven leidt. Zijn manco is ‘het onvermogen om te vergeten’, zoals Hassan Bahara schrijft in *De Groene Amsterdammer*.⁷¹ Bas’ dromen bevatten altijd elementen uit zijn eigen verleden en zijn grote liefde Nina. Zij woont inmiddels samen met een andere man, maar Bas kan haar niet uit zijn hoofd zetten.

Seksualiteit is een belangrijk onderwerp in de roman waardoor de lezer ook veel ontdekt over de normen en waarden van Bas op dit gebied. Hij heeft veel dubbele gevoelens over het onderwerp: aan de ene kant verlangt hij gedurende de hele roman naar één en hetzelfde meisje, zijn grote liefde Nina. Tegelijkertijd heeft hij seks met andere meisjes omdat Nina niet met hem naar bed wil. Wanneer zijn collega, Elisabeth, uit het restaurant bij hem op bezoek komt en ze uiteindelijk met elkaar naar bed gaan, laat zij Bas op seksueel gebied kennis maken met allerlei nieuwe dingen, wat erop duidt dat Bas qua seksualiteit weinig bijzonders meemaakt. Zijn eigen normen en waarden op het gebied lijken echter duidelijk conservatief, wanneer hij de vrijpartij met zijn collega nog eens overdenkt:

“Niet zelden verlangde ik naar een kuise samenleving met een zedenpakket dat veilige-sekscampagnes overbodig maakte en me niet telkens aan de onvolkomenheid van mijn bestaan herinnerde. [...] Uiteindelijk zou ik een aardig meisje met een snor trouwen dat me drie kinderen en een miskraam baarde.”⁷²

Bovenstaand citaat geeft een zeer conservatieve houding tegenover seksualiteit weer. Toch laat Bas zich gedurende de roman veel verleiden tot nieuwe seksuele avonturen, zoals de vrijpartij met Elisabeth. Even later besluit hij zelfs in te gaan op Elisabeths aanbod om toe te kijken terwijl zij samen met haar zeer christelijke zus en vriend op sadomasochistische wijze⁷³ de liefde bedrijft. Bas lijkt op dit punt dus erg beïnvloedbaar door anderen, iets waar zijn grote liefde Nina Bas’ vrienden Louis en Friedrich de schuld van geeft: “Onder invloed van hun anarchistische charisma

⁷¹ Bahara (2011).

⁷² Wieringa (1995), p. 89.

⁷³ Bas zegt op pagina 64 ‘enige kennis van seksuele variaties’ te hebben en vond ‘masochisme niet wereldschokkend’.

leek Bas een ongevoelig mens te worden. In aanwezigheid van de broers werd hij liefdeloos [...].”⁷⁴ De twee broers zijn twee kwajongens die Bas vaak een beetje onderdrukken en stoerder zijn dan hij. Bas maakt ‘de meest memorabele momenten van zijn leven’⁷⁵ met de broers door, en laat zich sterk door hen beïnvloeden.

Wat betreft seksualiteit is Nina ook conservatief: ze gaat om principiële redenen niet met Bas naar bed, walgt van de seksuele geluiden die tijdens de vakantie uit de tent van haar ouders komen⁷⁶ en heeft al lang een serieuze relatie met haar vriend Roderick, waar ze ook mee samenwoont. Dat wordt door de personages in het boek als iets bijzonders gezien en Louis en Friedrich beschrijven haar dan ook als een ‘burgerlijk en beschermd meisje’.⁷⁷

Over de andere twee thema’s die centraal staan in de analyse, gender en etniciteit, geeft de roman minder informatie. Pas op het einde van de roman komt Bas in aanraking met niet-Westerlingen, wanneer hij zijn leven in Nederland opgeeft en met zijn auto en kat vertrekt richting het zuiden, in eerste instantie Marokko. Daar blijkt dat Bas ook op dit gebied conservatieve gedachten heeft, gevuld met stereotypen. Ten eerste ziet Bas de inwoners van Marokko duidelijk als ‘anders’, door hen allemaal met ‘ze’ als één groep te beschrijven. Hij vindt ‘ze lief, maar in de korsten op hun handen en het vuil rond hun ogen [ziet hij] de hardheid die inherent is aan hun dagelijkse strijd om te overleven’.⁷⁸ Wanneer Bas een groep jongeren tegenkomt die tegen hem begint te praten, moet hij bovendien lachen om hun ‘onverwachte talenkennis’⁷⁹. Even later voelt hij zich ‘schuldig over zijn argwaan’. Andere personen die hij ontmoet beoordeelt hij op uiterlijk, waar voor hem vaak ‘de goedkoopste van af walmde’.⁸⁰

Dergelijke visies zeggen veel over Bas’ normen en waarden wat betreft etniciteit. Ze doen denken aan de blik die conservatieve Nederlanders hebben over niet-Westerse inwoners van ons land, waarin bevolkingsgroepen vaak worden

⁷⁴ Wieringa (1995), p. 32.

⁷⁵ Idem, p. 21.

⁷⁶ Idem, p. 121.

⁷⁷ Idem, p. 14.

⁷⁸ Idem, p. 186.

⁷⁹ Idem, p. 194.

⁸⁰ Idem, p. 194.

gestigmatiseerd en gegeneraliseerd. Dat is anders bij Bas' opvattingen over gender: die zijn in ieder geval niet conservatief. Nergens laat hij zich uit over traditionele man-vrouwverhoudingen, en tijdens de vrijpartij met Elizabeth laat hij zich domineren door haar.

Toch lijkt Wieringa linkse progressiviteit af te wijzen. Bas Dormantique is van zichzelf eerder een conservatief persoon, maar wordt door andere personages op veel vrijere gedachten over vooral seksualiteit gebracht. Dat maakt dat hij zijn grote liefde Nina kwijt raakt. Ook zijn veranderende opvattingen over etniciteit doen hem geen goed: Bas is in Marokko in eerste instantie huiverig voor de mensen die hij tegenkomt, maar omarmt later de cultuur en struint onbezonnen het grensgebied door. Dat doet hem geen goed: in een ultieme poging om zijn verleden te vergeten wordt hij neergeschoten door grensbewakers. Die 'anti-linkse' lezing wordt ondersteund door een aantal andere elementen in de roman. Zo loopt het ook met Louis en Friedrich ontzettend tragisch af. Zij zijn in *Dormantique's Manco* de belichaming van het linkse, progressieve gedachtegoed. De broers groeien op in een zeer anarchistisch gezin: als Bas op zijn veertiende voor het eerst bij de twee broers in huis komt, 'wordt hij direct gegrepen door de vrolijke anarchie'.⁸¹ Er wordt bier gedronken, mensen zitten op een kapotte bank en met hun voeten op tafel, overal staat drank en er hangt rook van zware shag in de kamer.⁸² De twee broers zijn tot aan hun dood ontzettend recalcitrant en zijn en blijven onverschillig. Friedrich probeert zelfmoord te plegen en belandt daardoor in een psychiatrische instelling waarin hij nooit meer zal worden gehoord, Louis krijgt kanker en 'luisterde zijn laatste dagen hard naar MTV, omdat hij niet meer kon zien'.⁸³ Louis' dood wordt zelfs vergeleken met de dood van Frank Zappa, een bijzondere muzikant die groot werd in de jaren '60. Hij ageerde in zijn nummers net als de linkse beweging tegen kleinburgerlijkheid, fundamentalisme en de oorlog.

Ook de manier waarop Nina's ouders leven ondersteunt deze 'anti-linkse' lezing'. Zij zijn volgers van de Aziatische goeroe Bodhidarma, 'een harige Indiër die in zijn ahsram op drift geraakte westerlingen van hun zielepijnen verlost'. Bas

⁸¹ Wieringa (1995), p. 20.

⁸² Idem, p. 20.

⁸³ Idem, p. 175.

beoordeelt de normen en waarden van de ouders van Nina bij hun eerste ontmoeting, waaruit nogmaals blijkt dat Bas in eerste instantie een conservatieve houding heeft:

“Bas vond het niet prettig om bij Nina langs te gaan. Hij haatte het pseudo-diepzinnige gezever van haar ouders en vond het huis stinken naar Krishnamurti en kruidenthee. Hij begreep van Nina dat haar ouders Nieuwe Mensen waren, tenminste, dat vonden Hans en Wilma Cuperus zelf. Ze waren bewust bezig met voeding, natuurmaterialen en zaken van geestelijke aard, en hadden abonnementen op esoterische bladen als *Bres* en *Prana*.”⁸⁴

Nina gaat met haar ouders naar Zwitserland om een lezing van deze goeroe bij te wonen. Maar tijdens die lezing neemt de situatie een andere wending: Bodhidarma heeft zijn gedachten veranderd en ondermijnt zijn eigen gezag. Hij zegt dat alles dat hij ooit verkondigd heeft onwaar is en vertelt zijn volgers dat hij een bedrieger is. De man verlaat de zaal en zegt nooit meer terug te keren. Er ontstaat totale paniek en hysterie in de zaal en plots zijn alle volgers van Bodhidarma volledig verloren.

Daarmee kunnen we terug naar het citaat van Herman Vuijsje waar deze analyse mee begon. Om betekenis aan de tekst toe te kennen moet volgens Greenblatt ook de cultuur waarin de tekst is verschenen gereconstrueerd worden. Dat is voor een groot deel al gedaan in het theoretisch kader van deze scriptie⁸⁵, maar het citaat van Vuijsje laat de gedachtegoed van de conservatieve tegenbeweging van de jaren ‘90 nogmaals goed zien. Vuijsje is een product van de jaren ‘60, was lid van de studentenbeweging en liep mee in de rellen in Amsterdam. Hij denkt met warme gevoelens terug aan de mooie tijd die hij meemaakte, maar in de jaren ‘90 komt het besef dat ‘de eindeloze jaren ‘60’ negatieve gevolgen met zich meebrengen. Maar het woord ‘tegenbeweging’ zegt het al: de jaren ‘90 werden nog steeds sterk beïnvloed door de progressieve waarden van de jaren ‘60. Het was een periode waarin de aanval in werd gezet door het conservatisme. Wieringa lijkt zich

⁸⁴ Wieringa (1995), p. 30.

⁸⁵ Zie theoretisch kader 2.1.1.

daar in *Dormantique's Manco* in te mengen door de misstanden van de progressieve jaren te benoemen.

4.2 *Joe Speedboot* (2005)

In 2005 is de wereld inmiddels flink veranderd en is er, zoals in het theoretisch kader beschreven, een breuk opgetreden in de Nederlandse politieke cultuur. 11 september 2001 betekende een keerpunt in de geschiedenis en ook in Nederland werden er twee heftige aanslagen gepleegd op Pim Fortuyn en Theo van Gogh. Uit een onderzoek van het Sociaal Cultureel Planbureau (*De sociale staat van Nederland 2005*) blijkt dan ook dat er maatschappelijke onvrede is over de multiculturele samenleving.⁸⁶ Het SCP merkt op dat de burger onzeker is over economische en maatschappelijke ontwikkelingen, waarin zij zich al snel bedreigd voelen.⁸⁷

Joe Speedboot betekende voor Wieringa de doorbraak bij het grote publiek. In deze ontwikkelingsroman is Fransje Hermans protagonist, een veertienjarige jongen uit het fictieve dorp Lomark die door een ongeval in een rolstoel is beland, alleen zijn rechterarm nog kan bewegen en niet kan praten. Hij vertelt het verhaal uit zijn perspectief en deelt op die manier zijn gedachten en fantasieën.

Een ander belangrijk personage is Joe Speedboot, de jongen waaraan het hele verhaal is opgehangen. Joe is aan het begin van de roman net in Lomark komen wonen en wordt al direct een mysterieus en mythisch karakter. In het eerste hoofdstuk, waarin Fransje wakker wordt in het ziekenhuis waar hij is behandeld na het zware ongeval waardoor hij bijna volledig verlamd raakt. Fransje vertelt dat er in Lomark normaal alleen gesproken wordt over het weer, 'het oude liedje', maar dat er sinds kort meer aan de hand is in het dorp:

“Sinds ik er een tijdje tussenuit ben is het trapgevelpand van de familie Maandag verwoest door een verhuishwagen en schrikt iedereen zich om de zoveel tijd een ongeluk door een enorme ontploffing ergens. Deze dingen schijnen te maken te hebben met een jongen die Joe Speedboot heet. Hij is nieuw in Lomark, ik heb hem nog nooit gezien.

⁸⁶ SCP (2005B), p. 387.

⁸⁷ Idem, p. 388.

Ik spits mijn oren wanneer het over Joe Speedboot gaat – hij klinkt als een goeie als je het mij vraagt, maar niemand vraagt mij wat.”⁸⁸

Even later ontmoet Fransje hem voor het eerst wanneer hij door zijn broers hem tijdens de kermis in een oude, lege boerderij voor een raam hebben neergezet. De broers zijn van hem af en Fransje zit even alleen, tot er iemand het huis binnenloopt. Op dat moment wordt Joe door Fransje gezien als een soort verlosser of messias:

“–Ik heet Joe Speedboot, zegt hij dan. Ik ben hier pas komen wonen. We wonen aan het Achterom, ken je dat?

Brede handen, korte vingers. Brede voeten ook, waarop hij staat als een samoerai, waar ik toevallig het een en ander van weet, van de samoerai. [...] Ik zie waar Dirk de ziekte in heeft, het straalt van hem af als licht: hij is niet bang. Joe Speedboot, bommenlegger, wakkerstamper – met je afgeknipte broek en maffe sandalen van uitgedroogd leer. Waar was je al die tijd?”⁸⁹

Wat betreft normen en waarden over de thema’s besproken in het methodologisch kader, zijn Fransje en Joe zeer verschillend. Fransje heeft bijvoorbeeld zeer conservatieve en stereotyperende gedachten rondom gender en seksualiteit. Wanneer Fransje op pad gaat met de stiefvader van Joe, merkt hij dat hij door veel mensen wordt nagekeken: “s Avonds bij het eten zouden ze zeggen dat Fransje Fransje Hermans een verpleegster had met een snor. We stonden voor lul met elkaar, Hussein en ik”.⁹⁰ In dit citaat gaat Fransje uit van de gedachte dat een verpleegster altijd een vrouwelijk is, zelfs wanneer het een man betreft. Vergelijkbare gedachten vinden we vaker terug in Fransjes gedachten. Hij vindt ‘meisjes zachte dingen zijn’⁹¹ en dat vrouwen ‘angst aan elkaar doorgeven door over rampen te praten’⁹². Daarnaast beoordeelt Fransje meisjes en vrouwen vaak louter

⁸⁸ Wieringa (2005), pp. 9–10.

⁸⁹ Wieringa (2005), p. 15.

⁹⁰ Idem, p. 86.

⁹¹ Idem, p. 104.

⁹² Idem, p. 112.

op hun uiterlijk: hij beschrijft de identiteit van twee klasgenootjes een paar keer in de grootte van hun borsten.

Seksualiteit is dan ook een belangrijk thema in het boek. Dat wordt al duidelijk in een van de eerste passages van het boek: de jongens uit Lomark hebben te horen gekregen dat ene mevrouw Eilander naakt in haar achtertuin ligt en willen haar bespieden. Ze gaan zelfs zo ver dat ze Joe een vliegtuig laten bouwen om over haar huis heen te vliegen. Fransje vindt mevrouw Eilander in eerste instantie ‘een moeder en daarmee een oude vrouw’, maar haar naaktloperij transformeert haar voor hem in een seksueel wezen.⁹³ Nudisme is voor hem een ernstige naaktheid, iets waar hij sterk naar verlangt.⁹⁴

Voor Joe is dit alles totaal anders. Waar Fransje gefixeerd is op de naaktheid van mevrouw Eilander, ziet Joe het als een goede reden om een vliegtuig te bouwen. Dat idee had hij immers al langer: nog voordat de groep besluit om het vliegtuig te gebruiken als spionagemiddel vertelt Joe dat hij ‘het element lucht nog moet overwinnen’⁹⁵. Joe is dus vooral de ingenieur die het zien van mevrouw Eilander technisch mogelijk maakt. Dat Joe het niet veel uitmaakt om het lichaam te zien, blijkt uit het moment waarop hij besluit op te stijgen met het vliegtuig: midden in de winter. Het is onwaarschijnlijk dat de vrouw naakt in de tuin ligt terwijl al het water in Lomark is bevroren en ‘alleen de dapperen de ijszee nog trotseren met een touw rond hun middel en een pikhaak in de hand voor als de ander erdoor zakt[e]’⁹⁶. Wanneer Joe dan terugkeert van zijn vlucht vertelt hij zijn vrienden dat hij mevrouw Eilander heeft gezien, maar dat er niks bijzonders te zien was omdat er haar voor haar lichaam zakt. De andere jongens zijn teleurgesteld en boos, Joe lijkt het weinig uit te maken.

Fransje hecht dus in tegenstelling tot Joe bijzonder veel waarde aan het hebben van seks. Helemaal wanneer PJ, de dochter van mevrouw Eilander en haar man, haar intrede doet in het verhaal. Fransje beoordeelt haar volledig op haar uiterlijk:

⁹³ Wieringa (2005), p. 58.

⁹⁴ Idem, p. 57.

⁹⁵ Idem, p. 56.

⁹⁶ Idem, p. 67.

“Ze draagt een kroon van onstuimig krullend haar, dat bruisend rond haar schouders valt. Ik denk aan zee en schuim, mijn dagboeken zijn vol van haar. Haar huid is bleek, ik heb nog nooit zulke blauwe ogen gezien, ze staan een beetje schuin in haar brede gezicht.”⁹⁷

Even later blijkt dat Joe haar niet zo heeft gezien: wanneer zijn vrienden over haar praten vraagt hij wie ze eigenlijk is, trekt hij met zijn schouders en kalmeert hij zijn vrienden door te zeggen dat hij wel denkt te weten wie ze is.⁹⁸ Hij is vooral geïntrigeerd door de verbrandingsmotor, voor Joe ‘het wonder van deze tijd’. Fransje beschrijft hem als volgt, wanneer het vliegtuig dat Joe bouwde is beschadigd en verwaarloosd:

“Het stak me dat Joe er niets meer op uit deed, maar zo was hij. Hij maakte iets, verkende de mogelijkheden en liet het dan uit zijn handen vallen. Conservatisme was hem vreemd, hij liet tijd en dakpannen hun werk doen terwijl hij een nieuw hoofdstuk begon in zijn mobiliteitsonderzoek. Hij dacht weinig aan dingen die er niet waren, morgen en gisteren waren er allebei niet zodat ze weinig belang voor hem hadden. Dat deed ik hem niet na. Er waren dagen waarop ik het haatte dat ik met mijn rug naar de toekomst stond; een rivier die terugstroomt de bergen in.”⁹⁹

Uit bovenstaand citaat blijkt dat Fransje en Joe twee totaal verschillende karakters hebben: Fransje staat met zijn rug naar de toekomst en heeft conservatieve en stereotype gedachten rondom seksualiteit. Hij zit bovendien vast in zijn rolstoel en kan eigenlijk geen kant op. Joe denkt daarentegen alleen aan beweging en techniek, en is altijd bezig om nieuwe wegen te verkennen. Conservatisme kent hij niet. Ook in gedachten en normen en waarden rondom etniciteit wordt het verschil tussen de twee personages duidelijk: de stiefvader van Joe, Mahfouz Hussein, komt uit Egypte, en is ‘de eerste geregistreerde neger’ van Lomark.¹⁰⁰ Fransje vertelt echter

⁹⁷ Wieringa (2005), p. 50.

⁹⁸ Idem, p. 57.

⁹⁹ Idem, p. 249.

¹⁰⁰ Idem, p. 76.

dat hij geen neger maar Nubiër is, maar zegt dat “wij [inwoners van Lomark] daar niets van weten. Wit is wit en zwart is zwart. Wij maken geen onderscheid hier”.¹⁰¹ Ondanks dat hij een goede band opbouwt met deze man beschrijft Fransje hem wel als ‘anders’: hij noemt hem constant ‘Papa Afrika’. Joe reflecteert nergens in het verhaal op de afkomst van zijn stiefvader en lijkt zich er niet druk om te maken.

Om een stap dichterbij de betekenis van deze normen en waarden te komen, is het noodzakelijk om te analyseren hoe personages op elkaar reflecteren. Welk gedrag wordt, om in termen van Greenblatt te spreken, door personages afgekeurd of goedgekeurd? Hierin is het personage van PJ zeer belangrijk, omdat gaandeweg het verhaal de roman steeds meer om haar gaat draaien. Haar gedrag wordt namelijk door zowel Joe als Fransje beoordeeld.

PJ vertrekt na de eindexamens naar Amsterdam waar ze zich in heeft geschreven bij de letterenfakulteit. Ook Joe vertrekt uit Lomark: hij gaat naar de kunstacademie, maar komt daar al snel van terug. Bij terugkomst in Lomark vertelt Joe dat PJ een vriend heeft in Amsterdam, Arthur Metz. Hij is een schrijver, ‘een mafkees’¹⁰² volgens Joe. Hij is op bezoek geweest bij haar toen hij in Amsterdam was en vertelt Fransje het avontuur dat hij daar meemaakte. Ook praten ze over Papa Afrika, die een paar weken daarvoor op mysterieuze wijze is verdwenen uit Lomark en sindsdien spoorloos is. Joe vermoedt dat hij terug is gevaren naar Egypte, omdat hij vervelende dingen meemaakte in zijn tijd in Lomark: zijn vrouw pakte zijn paspoort af en liet hem onbewust varkensvlees eten waarvan Hussein dacht dat hij doodging.¹⁰³ Wanneer Joe aan Fransje vraagt of er al die tijd nog iets bijzonders in Lomark is gebeurd, zegt Fransje dat dat niet zo is. Opnieuw wordt de tegenstelling tussen de twee duidelijk: Joe vertrekt uit Lomark, gaat naar de kunstacademie en maakt avonturen – uiteraard in een coffeeshop – in Amsterdam mee, terwijl Fransje alleen en verveeld in het onveranderlijke Lomark zit. Ook wanneer Joe hem de mogelijkheid geeft om zijn wereld ‘een keer of tienduizend te vergroten’ door een carrière als armworstelaar te beginnen, klapt Fransje volledig dicht. “Alles moest blijven zoals het was, want zoals het was, was het goed.”¹⁰⁴

¹⁰¹ Wieringa (2005), pp. 76-77.

¹⁰² Idem, p. 161.

¹⁰³ Idem, p. 168.

¹⁰⁴ Idem, p. 184.

Joe sluit na zijn bezoek aan Amsterdam een vriendschap met PJ en dat zorgt voor jaloezie bij Fransje: “Ik wendde mijn blik af. Jaloezie is even goed te zien als een zonsverduistering.”¹⁰⁵ Even later gaat Fransje de twee bespieden wanneer ze samen op de voorjaarskermis in Lomark zijn, en realiseert hij zich dat hij alleen is. Toch komt Fransje uiteindelijk met PJ in contact omdat Joe haar op een dag meeneemt naar zijn huis en hem vraagt mee te gaan zijn bullen op te halen in Enschede. PJ gaat ook mee en er ontstaat een vriendschap tussen de drie.

Even later blijkt dat PJ terug is bij haar ouders omdat het niet goed met haar gaat. Joe en Fransje sturen haar een brief als vrienden om haar te steunen. Daarna komt ze nog een paar keer op dezelfde manier thuis bij haar ouders waaruit blijkt dat haar vriend, de schrijver Arthur Metz, haar heeft mishandeld. PJ besluit in Lomark te blijven en gaat uiteindelijk mee op reis door Europa wanneer Fransje toch heeft besloten om een carrière als armworstelaar te proberen. Maar dan begint de ellende tussen de drie.

Tijdens hun eerste trip naar het Duitse Rostock zoeken ze ‘s avonds laat naar een hotel om de nacht door te komen. Ze vinden twee kamers: een voor PJ, een voor Joe en Fransje. Daar drinken de twee vrienden nog een flesje bier, maar plots is die van Joe leeg. De tas met flessen staat op de kamer van PJ, Joe gaat er naartoe. Fransje wordt midden in de nacht wakker en ziet dat zijn vriend nog niet terug is. Dan verspreid zich ‘een verlamdend besef’ door zijn lichaam: Joe en PJ liggen samen in bed. Fransje is erg jaloers: “Voor haar had ik het toernooi gewonnen – en Joe nam de hoofdprijs.”¹⁰⁶ Fransje voorziet een nog eenzamer leven waarin hij PJ en Joe nooit meer ziet, maar zo erg is het in eerste instantie niet. De volgende dag gaat verder zoals alle anderen, maar toch weet Fransje dat ‘de driehoek die de basis was van elke vaste constructie’¹⁰⁷, was verbroken. Hij besluit om met Joe om te gaan alsof er niets gebeurd is.

Op een dag luistert Fransje naar de radio waarin een gesprek met Arthur Metz wordt aangekondigd. Hij heeft een nieuwe roman uitgebracht, genaamd *Om een vrouw*. Metz maakt in dat boek een ‘persoonlijke afrekening’ en het werk blijkt

¹⁰⁵ Wieringa (2005), p. 161.

¹⁰⁶ Idem, p. 243.

¹⁰⁷ Idem, p. 245.

volledig over zijn relatie met PJ te gaan, die hij in zijn roman Tessel noemt. Deze Tessel gaat veelvuldig vreemd en wanneer Fransje tijdens het lezen beseft dat het boek inderdaad over PJ gaat, doet hem dat veel pijn. Hij wil dat Joe het boek ook leest, omdat ‘hem een ramp stond te wachten’.¹⁰⁸ Maar opnieuw blijkt Joe onverschillig. Fransje: “Ik begrijp niet dat je dat soort shit leest, zei hij. Dat was alles wat hij er ooit over heeft gezegd.”¹⁰⁹ Kort daarvoor heeft Joe nog verteld dat ‘overspel een burgerlijke daad is, iets voor mensen die te veel beloven’.¹¹⁰

Nog steeds verandert er niets in de relatie tussen de drie: Fransje doet alsof er niets aan de hand is en Joe en PJ hebben nog steeds verkering. Maar bij het verlaten van een van de hotels op reis hebben PJ en Fransje plots het paspoort van Joe in hun handen en zien ze zijn echte naam, die niet Joe Speedboot maar Achiel Stephaan Ratzinger is. Fransje verbindt het ontdekken van die echte naam - en het krijgen van een andere naam - direct met figuren uit de bijbel. Daarin leest hij dat de aartsvader en de discipelen een naam ontvangen die hoort bij hun nieuwe, hogere status. Fransje heeft daarom het gevoel dat hij en PJ Joe kleiner hebben gemaakt en van zijn waardigheid hebben ontdaan doordat ze zijn echte naam kennen.

Het brengt PJ en Fransje dichter bij elkaar. Zo dicht bij elkaar zelfs, dat PJ haar hand in Fransjes kruis legt en hem masturbeert wanneer zij samen alleen zijn. Ondertussen vertrekt Joe naar Marseille waar hij mee op absurde wijze met een shovel mee gaat doen aan de beroemde rally Paris Dakar. PJ kijkt de uitzendingen over de race samen met Fransje en opnieuw verricht ze seksuele handelingen bij hem, deze keer zelfs zo ver dat ze seks hebben op Fransjes bed. In de laatste twee hoofdstukken wordt uiteindelijk duidelijk welke personages bepaald gedrag - zoals Greenblatt stelt - aanprijzen of afkeuren.

Joe keert een tijd later terug in Lomark, bovendien zonder de shovel waarmee hij aan de rally begon. Wanneer Fransje vraagt waar het apparaat is gebleven, zegt Joe dat hij deze heeft laten staan en dat zijn stiefvader, die op een dag plots verdween, ‘een grondverzetbedrijfje kan beginnen’.¹¹¹ Joe lacht gedurende het

¹⁰⁸ Wieringa (2005), p. 273.

¹⁰⁹ Idem, p. 273.

¹¹⁰ Idem, p. 251.

¹¹¹ Idem, p. 307.

hele gesprek en ‘zinkt genoeglijk achterover in zijn stoel’. Dan realiseert Fransje zich iets:

“Ik begrijp opeens iets, een heel helder inzicht is het: dat hij niet klein te krijgen is. Het verraad van mindere goden krijgt hem niet van zijn plaats. Hij zal lijden om ons , hij zal een bos omhakken en een rivier verleggen tegen de pijn, maar er ongebroken uit tevoorschijn komen.”¹¹²

Het is duidelijk: Joe is in dit verhaal volledig soeverein en trekt zich van niemand iets aan. Hij reageert eigenlijk nooit ergens op en verbindt nergens een moraal aan. Dat blijkt ook uit het laatste hoofdstuk, waarin Christof, een oude vriend uit Lomark, PJ mee uit vraagt naar het gala van het Utrechts Studenten Corps. Ook Christof krijgt een relatie met PJ en vertelt Joe in de zomer dat zij hem niet meer hoeft te zien. Opnieuw reageert Joe onverschillig:

“Joe sloeg Christof niet op z’n bek, noch heeft hij zijn kop eraf getrokken, hij is in zijn auto gestapt en blies ter hoogte van Oosterbeek de motor op. Het laatste eind is hij naar huis gelopen, ‘s nachts heeft hij zijn rugzak ingepakt en een briefje op tafel gelegd dat hij nog zou bellen, en dat is alles wat we erover weten.”¹¹³

Tot op dit moment lijkt Joe dus ook niet het gedrag van anderen af te wijzen, terwijl PJ dat wel doet: zij ruilt hem in voor Christof. Hij had haar namelijk één belangrijk voordeel te bieden boven alle andere minnaars, zegt Fransje: orde en zekerheid. PJ heeft dus een flinke ontwikkeling doorgemaakt: ze is vanuit een dorp naar het babylonische Amsterdam gegaan, is een relatie aangegaan met een schrijver, heeft veelvuldig overspel gepleegd en uiteindelijk terug gekomen om een conservatief en burgerlijk leven te leiden. Christofs familie heeft immers ‘hemel en aarde bewogen’ om abortus te voorkomen nadat PJ zwanger is geraakt van haar nieuwe vriend, niet

¹¹² Wieringa (2005), p. 307.

¹¹³ Idem, p. 311.

veel later begon de bouw van het huis voor de twee.¹¹⁴ Christof heeft zijn studie versneld afgemaakt, terwijl PJ nooit is afgestudeerd. PJ zal dus een stereotype burgerlijk leven leiden: in een huis op het platteland zonder diploma maar met orde en zekerheid door haar werkende man. Het progressieve karakter van Joe lijkt zij dus af te wijzen. Op het allerlaatste moment, tijdens de trouwdag van PJ en Christof, beoordeelt Joe dan eindelijk het gedrag van zijn ex-vriendin PJ:

“Een hemelsblauw vliegtuig.

Het stormde laag over de velden op de villa af. Erachter hing een banier met een tekst. Christofs moeder stootte de eerste tafel om terwijl ze dekking zocht, ik trilde van het glasgerinkel. [...]

De vliegenier trok op, ik zag dat hij een skibril op had en zijn tanden ontblootte in een grijns. Daar is ongeveer mijn lachbui begonnen. [...]

Ik weet niet of veel mensen de woorden op de banier op dat moment gelezen hebben, maar later zong de tekst rond. Ik zei het al spektakel tot op het laatst met Joe. Dit stond er:

HOER VAN DE EEUW

In beste letters. Ik ben bijna gestikt van het lachen. Hij had dus eindelijk dat boek gelezen en er op deze schitterende dag zijn voordeel mee gedaan!”¹¹⁵

Joe veroordeelt dus wel degelijk het overspel dat PJ veelvuldig heeft gepleegd, maar in zijn gedachten is dat ‘een burgerlijke daad’.¹¹⁶ Joe, de man die voor progressiviteit en beweging staat, veroordeelt haar dus van conservatisme. In veel recensies en analyses is men van mening dat *Joe Speedboot* ‘de roman van de desillusie’ is omdat de toekomstverwachtingen van geen enkel personage ooit uitkomt. Ik ben echter van mening dat deze laatste scène iets anders vertelt.

¹¹⁴ Wieringa (2005), p. 312.

¹¹⁵ Idem, pp. 313-314.

¹¹⁶ Zie citaat op pagina 39.

Joe's actie met het vliegtuig is het laatste wat Lomark, en dus ook PJ en Fransje, van hem hebben gezien. Hij ageert hiermee duidelijk tegen het overspel van PJ, dat hij burgerlijk vindt. Maar daarnaast lijkt Joe ook Lomark te ontvluchten, op zoek naar iets nieuws. Lomark is immers een plaats waar vóór de komst van Joe Speedboot niets gebeurde. Ook na zijn vertrek blijft alles zoals het ooit was: Fransje draait nog altijd rondjes door het dorp, Lomark is verdwenen achter de geluidswal van de grote snelweg die langs het dorp raast: "Maar daarachter zijn wij niet gestorven, noch zijn wij van gedaante veranderd. Wij zijn hier nog."¹¹⁷

Joe heeft met zijn komst naar Lomark het dorp opgeschud en geprobeerd een verandering teweeg te brengen. De man die geen conservatisme kent heeft een uiterst conservatieve jongen, Fransje, geprobeerd de wereld in te sleuren. Toch is hij tot de realisatie gekomen dat het allemaal geen zin heeft: zijn vrienden en grote liefde verraden hem op seksueel niveau en blijken allemaal erg conservatief. Hij verlaat het dorp en laat iedereen eigenlijk verslagen achter. Fransje gaat er vanuit dat Joe eindelijk het boek van Arthur Metz heeft gelezen en er daardoor achter is gekomen dat PJ vreemd is gegaan, maar het kan ook zijn dat hij heeft ontdekt dat zijn vriend Fransje naar bed is gegaan met zijn vriendin. Joe neemt immers nooit afscheid maar vertrekt, net als zijn stiefvader. Ook hij vertrok plots op mysterieuze wijze, waarschijnlijk omdat het hem niet aanstond wat er in Lomark allemaal gebeurde. Zo keurt Joe het conservatieve en burgerlijke Lomark af, terwijl hij in het boek als held wordt geportretteerd, vooral in de ogen van Fransje.

Het SCP publiceerde in 2005 een onderzoek, *De goede burger*, naar de inhoud van Nederlandse troonredes in de geschiedenis. Daarin zag zij dat de Nederlandse regering een beroep doet op de 'cohesie en nationale saamhorigheid' van de samenleving. Na de heftige gebeurtenissen en de groeiende onvrede over multiculturalisme aan het begin van de 21e eeuw, doet de regering met een bemoedigende toon een beroep op de samenhang van burgers. Ondanks dat Wieringa in *Joe Speedboot* niet ingaat op die multiculturele samenleving, laat hij wel zien dat het voor zeer uiteenlopende personen lastig is om met elkaar samen te leven. Wieringa zet twee verschillende karakters tegenover elkaar, laat ze samenkomen maar uiteindelijk ook uit elkaar vallen, omdat ze te veel van elkaar

¹¹⁷ Wieringa (2005), p. 316.

verschillen. Toch lijkt de auteur geen kant te kiezen: ondanks het feit dat het conservatisme wordt belichaamd door de zwakke (gehandicapte) Fransje, schuilt er in het laatste citaat van de roman¹¹⁸ een soort berusting. Fransje heeft geprobeerd een ander en avontuurlijker leven te leiden, is daar niet in geslaagd maar heeft vrede met de afloop daarvan. Daarmee lijkt Wieringa aan het conservatisme noch het progressieve een moreel te koppelen.

4.3 *Dit zijn de namen* (2011)

Zes jaar later is de wereld waarin Wieringa schrijft opnieuw veranderd. Vanaf 2007 kwam de grootschalige migratie van vluchtelingen uit het midden-oosten en Noord- en Midden-Afrika richting Europa op gang. In die gebieden braken grote burgeroorlogen uit in bijvoorbeeld Mali en Syrië en ontstonden revoluties en opstanden in Egypte en Libië. *Dit zijn de namen* is sterk met die migratie en politieke en maatschappelijke veranderingen verboden, gezien de roman het verhaal vertelt van een groep vluchtelingen die rondtrekken door een Oost-Europees grondgebied. *Dit zijn de namen* is opgedeeld in hoofdstukken die elkaar telkens afwisselen: eerst een hoofdstuk uit het leven van Pontus Beg, een 53-jarige politiecommissaris in de grauwe stad Michailopol, in de buurt van de Russisch-Oekraïense grens, daarna een hoofdstuk over de helse tocht van een groep vluchtelingen in de steppe. In de laatste hoofdstukken komen de twee verhaallijnen niet geheel onverwachts bij elkaar.

In de analyse van de roman zal ik mij richten op Pontus Beg en de groep vluchtelingen. In die groep zit een aantal personages wiens normen en waarden het verhaal daarom veel betekenis geven. De groep bestaat uit een aantal mannen en een vrouw, die niet allemaal even relevant voor deze scriptie zijn. In mijn analyse zal blijken welke dat wel zijn.

Waar de vorige twee romans duidelijk meer gericht waren op seksualiteit en gender, is dat bij *Dit zijn de namen anders*. Etniciteit en religie zijn hier de twee hoofdthema's. Toch lezen we aan het begin van de roman wel stereotype gedachten over vrouwen in het hoofd van Beg: vrouwen zijn volgens hem 'lastdieren'¹¹⁹ en

¹¹⁸ Zie voetnoot 114.

¹¹⁹ Wieringa (2012), p. 11.

‘werken hard en verdragen geen nonsens’¹²⁰. Wanneer hij merkt dat zijn schoonmaakster, met wie hij bovendien een affaire heeft, verzaakt in het opruimen van zijn huis, vraagt hij zich af of ‘vrouwen niet meer weten wat schoonmaken is’.¹²¹ Ook kan hij vrouwen niet beschuldigen van misdaden omdat ‘mannen het kwaad van de wereld [zijn]’¹²². Tegelijkertijd krijgt hij een ongemakkelijk gevoel wanneer hij op televisie ziet dat een man in travestie wordt uitgelachen door het publiek, iets dat op een lichte aversie tegen conservatieve genderverhoudingen duidt. Op deze conservatieve normen en waarden en gedachten van Beg wordt verder niet gereflecteerd en bovendien hebben ze geen grote invloed op de rest van de roman, zoals dat in *Dormantique’s Manco* en *Joe Speedboot* wel het geval was.

Zoals gezegd is etniciteit een belangrijk thema in de roman en dat komt in eerste instantie naar voren in de verhaallijn over de vluchtelingen. De groep bestaat uit zo’n tien tot vijftien personen die bijna allemaal afkomstig zijn uit Noord-Afrika en het Midden-Oosten. Er is één ‘vreemde’ in de groep: een man uit Ethiopië die zich elke avond weer bij de anderen aansluit. In het eerste hoofdstuk dat hij in het verhaal wordt geïntroduceerd, wordt direct duidelijk dat hij sterk wordt gediscrimineerd door de anderen:

“De jongen keek met open mond naar hem, dit was de eerste neger die hij in het echt zag. Van Ethiopië had hij nog nooit gehoord. De vrouw vertelde hem dat het een land in Afrika was, het continent van de zwarten. [...]

De man uit Asjchabad zag hem eens een kettinkje onder zijn hemd vandaan halen. Er hing een kruisje aan. Hij bracht het naar zijn lippen en kuste het. [...]

Het was de eerste keer dat de man uit Asjchabad zag dat een Afrikaan een canoniek geloof kon aanhangen. In zijn voorstelling van Afrika dansten zwarten voor regen. Ze aanbaden vreemde voorwerpen. De Koran, de Bijbel, het boek van de joden – daar hadden negers geen deel aan. En daar kuste die zwartkop zomaar een kruis. [...] Nu moest hij de man uit Ethiopië als mens

¹²⁰ Wieringa (2012), p. 21.

¹²¹ Idem, p. 37.

¹²² Idem, p. 222.

beschouwen, terwijl hij hem eerder had gezien als een onschadelijk dier in de staart van de karavaan, dat tussen hun benen schuimde en de hazenbotten nog verder afkloof dan zij al hadden gedaan.”¹²³

Gedurende de tocht blijft de groep de man uit Ethiopië zwaar discrimineren. Zo noemt Vitaly, het enige personage uit de groep vluchtelingen wiens naam bekend wordt, hem een ‘smeerpoets’¹²⁴ en scheldt de enige vrouw in het gezelschap hem uit voor ‘vuile aap’¹²⁵. Maar tegelijkertijd helpt de Ethiopiër een aantal personages wanneer zij dat nodig hebben. Bijvoorbeeld in de scène waarin de Ethiopiër ‘de lange man’ helpt met het drinken van water:

“Boven hem stond de Ethiopiër. De lange man kermde van ellende. Hij werd aan zijn arm in zittende positie getrokken. Hij vreesde de bedoelingen van de zwarte. Hij zou zich niet verzetten. Hij sloot alleen maar zijn ogen voor het kwaad dat de ander hem zou aandoen.

De Ethiopiër haalde een verweerde blauwe fles uit zijn ransel. Hij draaide de dop eraf en duwde de opening tegen zijn lippen. De koelte van steen. Water liep zijn mond binnen.

‘Maj’, zei de zwarte man, en goot nog een beetje in zijn mond. ‘Meer’, zei de lange man. ‘Maj’ zei de zwarte nogmaals. De lange man zei het hem na, maj, maj. [...]

De hand van de Ethiopiër verdween nogmaals in zijn ransel. Hij kwam eruit tevoorschijn met een wonder: een roestig conservenblik. [...]

Hij heeft zijn eten met me gedeeld, dacht de lange man, zijn enige eten. Hij is een goed en edel mens. Hij heeft het hart van een walvis, ik ben het niet waard dat hij me het licht van zijn ogen schenkt.”¹²⁶

Kort daarna wordt duidelijk dat de groep de Ethiopiër heeft vermoord, ondanks de goede daden die hij in verrichte. Maar al snel vraagt de groep zich af wat de

¹²³ Wieringa (2012), pp. 39-41.

¹²⁴ Idem, p. 87.

¹²⁵ Idem, p. 178.

¹²⁶ Idem, p. 59.

verschillen tussen hen en de Ethiopiër waren. Dan komt het besef dat ze al die tijd ‘gelijk waren geweest in hun lijden en in hun wanhoop’.¹²⁷ De groep besluit het hoofd van de man mee te nemen en gebruiken dat als relikwie: ze denken dat het hoofd van de man hen naar de goede richting en uiteindelijk de verlossing heen leidt. Zo creëren zij zelf een eigen geloof dat hen verder brengt naar de bewoonde wereld.

Ondertussen lezen we het verhaal van Pontus Beg. Na de dood van een rabbijn gaat hij op zoek om de man op gepaste manier te begraven. Pontus denkt in eerste instantie dat die rabbijn de laatste Jood van Michailopol was, maar er blijkt nog een rabbijn in de stad te wonen. Hij gaat naar een synagoge en ontmoet daar Zalman Eder, die echt de laatste Jood uit de stad blijkt. Desondanks vindt Eder het niet erg dat de andere rabbijn is gestorven: de twee konden toch niet goed met elkaar. Beg is verbaasd: “Beg vroeg zich af wat de ene Jood bezielde om de dood van de andere Jood te verwelkomen. Nooit hield de wereld op hem te verbazen.”¹²⁸

Pontus vraagt Eder dan of hij een liedje herkent dat hij zich die morgen herinnerd had. Vroeger liet de moeder van Pontus hem en zijn zus het liedje zingen, en het blijkt dat het een joods lied is. Voor Pontus een reden om uit te zoeken waarom zijn moeder hen een joods lied liet zingen. In een boek *Achter de namen* gaat hij op zoek naar informatie over de achternaam van zijn moeder (Medved), waaruit blijkt dat het een Joodse naam is. Met die informatie gaat hij naar Zalman Eder gaan om te ontdekken of hij inderdaad een Jood is, “want als zijn moeder een Jodin is, dan is hij een Jood, zoveel weet hij nog wel van de joodse wet.”¹²⁹

Pontus’ moeder was inderdaad een Jodin wat hem een Jood maakt. Maar Pontus ontdekt dat hij eerst zijn lichaam moet zuiveren om een Jood te worden. Hij ziet deze zuivering, het worden van een Jood, als kracht voor zijn toekomst:

“Een nieuwe ziel. Daar diep in de aarde, bij het magische water, leek zoiets werkelijk mogelijk. Wat een aangename, troostende gedachte... Zijn oude ziel

¹²⁷ Wieringa (2012), p. 179.

¹²⁸ Idem, p. 53.

¹²⁹ Idem, p. 114.

afleggen, dat rafelige, versleten ding, en er een nieuwe voor in de plaats krijgen. Wie wilde dat niet? Wie zou zoiets afwijzen?”¹³⁰

Wanneer de twee verhaallijnen bij elkaar komen, kunnen we analyseren welk gedrag door personages wordt afgekeurd of geprijsd. In hoofdstuk 25 lezen we hoe een vrouw een melding doet bij de politie omdat er zwervers vuilnisbakken omgooien in de straat. Agent en collega van Pontus Beg Ivan Budnik is de eerste die erop af gaat, en schrikt van dat wat hij aantreft. Er komt al snel versterking en de twee agenten willen de vluchtelingen, die zij aanzien voor zwervers, in eerste instantie arresteren. Maar ze besluiten de groep te laten voor wat ze zijn, terwijl de twee agenten duidelijk zien dat ze hulp nodig hebben: de vluchtelingen huilen, hun huid is strak aangesnoerd rond hun gebeenten, ze hebben zwarte oogkassen en eten bevroren plastic.¹³¹

De dagen daarna komen er steeds vaker meldingen binnen over de groep vluchtelingen, maar de politie weigert in te grijpen. De twee agenten die hen voor het eerst zagen beschrijven in een bar hun ontmoeting:

“‘Zo’n honger,’ zei Budnik, ‘zoiets heb ik nog nooit gezien.’ ‘Dat ze zo huilden,’ zei Toth, ‘vond ik nog het meest... Het was echt huilen. Zo huil je als je... nou ja.’

De toehoorders keken voor zich uit. ‘Zulke dingen gebeuren,’ zei er een, de anderen zwegen omdat ze niet wisten wat ze moesten zeggen; twee van hen waren getuige geweest van iets wat ze niet konden bevatten, ze waren ervoor weggelopen.”¹³²

Het gedrag van deze politieagenten duidt op xenofobie en wordt een paar bladzijden verder al snel door Pontus Beg afgewezen. Wanneer hij voor het eerst in contact komt met de groep, behandelt hij ze juist als gelijkwaardige mensen. Hij brengt ze eten, vraagt waar ze zin in hebben en laat een dokter komen om hun

¹³⁰ Idem, p. 130.

¹³¹ Wieringa (2012), p. 183.

¹³² Idem, p. 187.

gezondheid te onderzoeken.¹³³ Een collega zegt niet te weten dat er een dokter moest komen, waarop Pontus boos reageert: “Waar zit je verstand, man?!”¹³⁴

Tijdens die eerste ontmoeting tussen Pontus en de vluchtelingen vergelijkt hij hen met ‘de Joden van het kamp’, waar hij impliciet de Joden in concentratiekampen in de Tweede Wereldoorlog mee bedoelt. De vergelijking met Joden gaat daarna nog verder, als Pontus het hoofd van de Ethiopiër ontdekt. In eerste instantie vraagt hij zich af wie de man heeft vermoord en waarom ze het hoofd met zich mee dragen, tot hij zich het volgende realiseert: de beroerde tocht die de vluchtelingen hebben afgelegd is een moderne exodus naar het Beloofde Land.

“Zijn leven was met de vluchtelingen verbonden geraakt, en met de weg die ze hadden afgelegd. Als de Joden hadden ze door de woestijn gereisd, en als de Joden hadden ook zij het gebeente van een van hen megedragen op hun reis - Begs verstand stond stil bij de schitterende analogie. Ze hadden een hoofd bij zich zoals de Joden drieduizend jaar geleden het gebeente van Jozef met zich mee hadden gedragen - Jozef die in Egypte stierf, en toen werd gebalsemd en in een kist gelegd.

Zeker zal God jullie eens gedenken en dan moeten jullie mijn gebeente van hier met je meenemen.

Honderden jaren verstreken, maar de belofte werd niet vergeten. Een bewijs van trouw, had de rabbijn het genoemd. Neem mijn gebeente mee van hier - zo was de geschiedenis van Begs voorvaderen verknoopt met die van een groep verdwaalden in de steppe. Eergisteren of drieduizend jaar geleden, wat was het verschil?”¹³⁵

¹³³ Wieringa (2012), p. 197.

¹³⁴ Idem.

¹³⁵ Wieringa (2012), p. 248.

Waar Pontus aan het begin van zijn verhoren met de vluchtelingen over het gevonden hoofd nog op zoek was naar bekentenissen van de daders, lijkt hij zich daar naar deze realisatie niet meer druk om te maken. Sterker nog, hij lijkt te begrijpen waarom de vluchtelingen de man hebben vermoord en zijn hoofd als relikwie hebben meegenomen. In het gesprek met de laatste arrestant gaat het gesprek dan ook al snel over het geloof in een god. Pontus vertelt daarin dat hij pas sinds kort een geloof heeft omarmd, en vertelt de arrestant over de analogie tussen de groep vluchtelingen en de Joden. Vanuit dat gesprek komt Pontus terug bij de Ethiopiër en vraagt hij de arrestant waarom ze hem hebben vermoord. Hierin ontdekt Beg de analogie tussen het hoofd van de Ethiopiër en het gebeente van Jozef, waardoor Beg begrip en sympathie opbrengt voor het omleggen van de man door de groep vluchtelingen.

Zo wordt het racisme van de groep vluchtelingen eigenlijk nergens afgekeurd, en zelfs begrepen door Pontus Beg. Ondanks dat hij niet weet dat de groep de man constant discrimineerde, snapt hij hen besluit om de man te vermoorden en zijn hoofd mee te nemen omdat het hen zou leiden in hun tocht. In de laatste scène van de roman geeft Pontus de inmiddels opgegroeide zoon van de vrouw uit de groep vluchtelingen, een nieuwe toekomst door hem een leven als jood in Israël te geven. Pontus biedt hem een derde cultuur aan, zoals Mozes het Israëliëse volk op de Neboberg naar het beloofde land leidde. Ook Pontus staat met de jongen op een heuvel terwijl hij richting ‘het beloofde land’ wijst. Net als Mozes blijft hij vastzitten op de plek: “Nee, laat mij maar hier blijven. Ik ben gewend aan deze troep.”¹³⁶ Ook in dit opzicht krijgt religie een progressief karakter, net zoals het Jodendom Pontus Beg weer kracht voor de toekomst geeft. Toch is het lastig om de noemers progressief of conservatief op Wieringa’s gebruik van religie in *Dit zijn de namen* te plakken.

Enerzijds duidt een religie - in 2011 - in een steeds verdere seculiere samenleving op conservativiteit. Ook het uitblijven van een afkeuring van de discriminatie jegens de Ethiopiër doet vermoeden dat racisme wordt geoorloofd. Maar in *Dit zijn de namen* opent het geloof allerlei deuren: Pontus Beg kijkt in het grijze, grauwe en corrupte Michailopol weer met goede moed naar de toekomst en

¹³⁶ Wieringa (2012), pp. 302.

ook de jongen heeft een goede toekomst aan zijn voeten liggen, mits hij zich bekeert tot het jodendom. Bovendien zorgt Pontus' analogie tussen de vluchtelingen en het jodendom ervoor dat hij de groep opvangt en als gelijke mensen behandelt: in al deze voorbeelden krijgt religie een zeer progressief karakter. Maar tegelijkertijd zet Wieringa dat geloof niet eenduidig neer. Zo lijkt de rabbijn in Michailopol niet zo zuiver. De synagoge waar Zalman Eder zich in bevindt doet niet zo prettig aan: om er binnen te komen moet Pontus eerst een steeg door vol trolleys en vuilnistonnen van een Aziatisch restaurant. Pas aan het einde van de steeg, 'waar het donker zich al genesteld had', vindt hij dan de opening.¹³⁷ Bovendien is Zalman Eder blij met het overlijden van de andere rabbijn. Later speelt zich een vreemde scène af waarin Pontus en Zalman elkaar ontmoeten in een Chinees restaurant, waarin lijkt alsof het geloof van Zalman een hypocriet of zelfs corrupt is:

“Toen keek hij weer op Begs bord en zei: ‘Uw eerste maaltijd als Jood en meteen een overtreding.’ Beg keek verbaasd naar de etensresten.

‘Ham’, zei de rabbijn. ‘Treife’. Beg begreep het niet.

‘Niet koosjer’, zei de rabbijn. Tussen de bami zaten reepjes roze ham, Beg had ze eerder niet gezien. De rabbijn keek mistroostig naar zijn eigen tas met eten. ‘Maar ja...?’

Hij was al bijna bij de uitgang toen Beg opstond van zijn stoel en zei: ‘Één ding nog, één vraag.’ Zalman Eder kwam terug, ongeduld in zijn bewegingen. ‘Ik vraag me af,’ zei Beg, ‘wat nu als al die dingen een vergissing zijn? De aanwijzingen. Allemaal toeval, wat dan?’

Een sluwe glimlach kwam om de mond van de rabbijn. Hij zei: ‘Ik vraag u: in een stad zijn negen koosjere slagers en één niet-koosjere. Dan vind je een pakje vlees op straat. Lekker vlees, je bent blij dat je dat gevonden hebt. Maar is het koosjer of niet. Je gaat naar de rebbe om raad. Hoe groot, denkt u, is de kans dat het koosjer is?’

‘Een kans van negen op tien’, zei Beg. ‘De kans dat het koosjer is, zou ik zeggen, is zo groot dat je het gerust kunt eten.’

‘En wat als het toch niet koosjer is?’

¹³⁷ Wieringa (2012), pp. 51-52.

De rabbijn lachte. ‘Dan doen we gewoon of het wel zo is! En wie het tegendeel wil bewijzen, moet van goeden huize komen.’”¹³⁸

Met *Dit zijn de namen* prijst Wieringa dus niet het conservatisme of de progressiviteit aan of af, maar lijkt hij eerder een nuance in kwesties rondom etniciteit en religie aan te willen brengen. Wieringa lijkt het beeld van beide te nuanceren: in *Dit zijn de namen* geeft hij het religie enerzijds een zeer progressief karakter, maar laat hij ook de schaduwkanten van religie zien. Daarnaast mengt Wieringa zich met dit boek in het vluchtelingendebat: voorstanders van vluchtelingen willen de mensen opvangen, tegenstanders willen ze ‘terugsturen naar hun eigen land’. In *Dit zijn de namen* laat Wieringa de vluchtelingen een lijdensweg vol wanhoop afleggen, maar zet hij ze tegelijkertijd zelf ook neer als racisme en moordenaars, juist benamingen die tegenstanders van de komst vluchtelingen toegewezen krijgen. Zo voert Wieringa personages op die zich zowel binnen als buiten de grenzen en limieten van de cultuur begeven, om zo een nuance in de discussies rondom etniciteit en religie aan te brengen.

4.4 De heilige Rita (2017)

Uit onderzoek van het SCP dat zij in 2017 publiceerde onder de naam Dorpsleven tussen stad en land kwam naar voren dat de Nederlandse krimpregio het vandaag de dag lastig heeft. Onderzoek wees uit dat veel basisvoorzieningen steeds vaker verdwijnen uit afgelegen dorpen en dat de leefbaarheid van die gebieden daardoor achteruit gaat.¹³⁹ Dit soort dorpen zijn immers harder geraakt door de crisis en zij die elders in het land een kans zien, vertrekken al snel.¹⁴⁰ Ondanks dat de organisatie deze resultaten positief probeert te framen, zijn het toch negatieve ontwikkelingen.

De heilige Rita is Wieringa’s meest recente roman en speelt zich af in een dorp in zo’n krimpregio, het fictieve Twentse Mariënveen. Het boek heeft een autobiografisch karakter gezien Wieringa zelf opgroeide in Twente en in

¹³⁸ Wieringa (2012), pp.144-145.

¹³⁹ SCP (2017B), p. 86.

¹⁴⁰ Idem, p. 107.

verschillende interviews en lezingen aangaf elementen uit zijn leven te hebben verwerkt in het verhaal. Hoofdpersoon is Paul Krüzen, een volwassen man die al zijn hele leven met zijn vader Aloïs in een Saksische boerderij woont. Ze proberen er het beste van te maken, in een regio die steeds verder krimpt en waar steeds meer mensen uit verdwijnen. Paul verdoet zijn tijd in het plaatselijke bordeel, Club Pacha, of spreekt met vrienden af in de cafetaria of het restaurant van een stel Chinezen.

Veel in de roman doet dan ook denken aan het conservatieve plattelandsleven, dat ook uiteen werd gezet in onderzoeken van het SCP.¹⁴¹ Vooral in Pauls normen en waarden rondom seksualiteit komt dat conservatieve denken duidelijk naar voren. Een opvallende passage is daarin een moment Paul terugblijkt op het verleden waarin hij in de woonkamer plots naar een erotische scène op televisie kijkt:

“Hij herinnert zich heel precies hoe zijn verlangens begonnen zijn – een zomeravond lang geleden, zijn vader maait het gras, de televisie staat aan. Op Nederland 2 begint een speelfilm. De actrice heeft sierlijke vingers en slanke armen, en een smal, beetje koud gezicht. [...] Paul krijgt een droge keel. Jezus, wat is ze knap. Zijn vader komt binnen en kijkt staand achter de bank naar een scène waarin twee mannen worden gemasseerd door Aziatische meisjes met blote borsten. Pauls hart hamert tegen zijn ribben.

‘Waar kijken we naar?’ vraagt zijn vader.

‘Een film,’ mompelt Paul.

[Hierna beschrijft de verteller uitgebreid de erotische film]

Hoe *kan* zoiets op tv zijn, op Nederland 1? Het is een vergissing, een verschrikkelijke vergissing, ze zijn gegijzeld door een seksfilm en hij noch zijn vader weet zich uit de schaamte en de verstarring te bevrijden.”¹⁴²

Uit deze scène blijkt de preutsheid en ongemakkelijkheid van Paul en zijn vader over seksualiteit. Toch lijkt die preutsheid later te zijn verdwenen, als Paul op

¹⁴¹ Zie Theoretisch kader 2.1.3.

¹⁴² Wieringa (2017), pp. 133-134.

oudere leeftijd op zoek gaat naar zijn seksuele verlangens in het plaatselijke bordeel, Club Pacha, en tijdens ‘seksvakanties’ in Thailand. Maar ook tijdens die vakanties komt Pauls preutsheid weer aan het licht. Bijvoorbeeld wanneer hij in zijn hotelkamer in Bangkok twee condooms in het nachtkastje vindt, die ook op de prijslijst van de minibar staan: “Je hoefde je er niet voor te schamen hier.”¹⁴³ En wanneer hij even later tegen zijn vriend zegt dat hij een eindje gaat lopen, gebruikt hij dat als een excuus om naar een prostituee te gaan. Het is duidelijk: Paul voelt zich ongemakkelijk over seks en is hierin verre van progressief.

Toch draait het in deze roman niet om seksualiteit en hebben, net zoals in *Dit zijn de namen*, etniciteit en religie een prominente plaats in *De heilige Rita*. Wat etniciteit betreft gaat het hier wel om een andere kwestie: waar Wieringa in *Dit zijn de namen* de vluchtelingenkwestie besprak, gaat het in *De heilige Rita* om migratie en globalisering die de wereld sinds de tweede helft van de twintigste eeuw hebben veranderd. De roman bespreekt tegenstellingen tussen West en Oost, tussen de Randstad en de provincie, tussen dichtbij en veraf, de Zelf en de Ander.¹⁴⁴ De eerste ‘andere’ in Mariënveen is de Rus Anton Rubin, die in 1975 is gevlucht uit het ‘Rijk van het Kwaad’ en na een vlucht van zestien uur neerstort in het maisveld van de familie Krüzen. Omdat er niemand verantwoordelijk is voor de man, wordt hij na behandeling in het ziekenhuis teruggebracht naar Aloïs en zijn vrouw Alice, die immers zijn leven hebben gered. Daar zijn zij in eerste instantie helemaal niet blij mee, maar al snel blijkt dat Alice verandert door de aanwezigheid van Rubin: “Ziet hij het niet? Haar rode wangen als hij thuiskomt, het leven in haar ogen?”¹⁴⁵ Uiteindelijk gaat Alice er vandoor met de Rus en bouwt zij met hem een leven op in Duitsland terwijl ze haar man en zoon gedesillustioneerd achterlaat.

Vanaf dat moment heeft Paul geen goed woord over voor Russen, omdat Anton Rubin de eerste bedreiging op zijn comfortabele bestaan in Twente was. We lezen stereotyperende en racistische gedachten over Russen, maar ook over Roemenen en Bulgaren:

¹⁴³ Idem, p. 139.

¹⁴⁴ Smeets (2017), p. 1.

¹⁴⁵ Wieringa (2017), p. 82.

“Steeds meer volk uit het oosten zag hij de laatste jaren komen. Veelal zigeuners, werd gezegd. Bulgaren, Roemenen – je zag het aan de nummerborden van de busjes en autotransporters. De Polen waren er al langer. Inbraken, diefstallen. De zegeningen van het nieuwe Europa. De lege wetteloze grensstreek was geschikt jachtterrein voor ze.”¹⁴⁶

Ook wanneer Hedwiges Geerdink, Pauls jeugdvriend, in zijn huis wordt overvallen en beroofd van tachtigduizend euro, weet Paul eigenlijk al direct wie de daders zijn: Laurens Steggink en ‘Iwan’, de tweede Rus in Pauls leven. Zijn echte naam blijft onbekend en Paul blijft hem aanduiden als ‘de Rus’. Zonder dat er in het verhaal enig bewijs wordt geleverd voor Pauls verdenking, blijft hij standhouden. Wanneer Hedwiges even later dood wordt gevonden in zijn huis en de artsen vertellen dat het een natuurlijke dood was, weet Paul zeker dat Steggink en de Rus zijn vriend vermoord hebben. Het komt allemaal voort uit de traumatische ervaring met de Rus die zijn moeder van hem en zijn vader afpakte. Paul ziet Russen als een dreiging en gooit de bevolkingsgroep meerdere malen op één hoop. Wanneer hij in het café Iwan, ‘de Rus’, een paar keer op zijn telefoon kijken en vergelijkt dat direct met het gedrag van Russen op vakantie:

“De man was al even onbeschoft als de nurkse Russen die zich bijkans dooddronken in de all-inclusiveresorts in Thailand of de Filipijnen. Mechanisch vretend en zuipend brachten ze de dag door, waarbij ze zich zo nu en dan verplaatsten van de bar naar het strand en van het strand naar het restaurant. Het was of ze juist uit de goelag waren vrijgelaten en met dat vreugdeloze bacchanaal hun herwonnen vrijheid vierden.”¹⁴⁷

Paul lijkt dus zeer stereotype en conservatieve normen en waarden te hebben tegenover migranten, nieuwkomers die het leven in de provincie verstoren. Maar tegelijkertijd is Paul gefascineerd door andere culturen, zelfs wanneer die ook voor verandering in Mariënveen zorgen. Aziatische culturen zijn voor Paul exotisch,

¹⁴⁶ Idem, p. 65.

¹⁴⁷ Wieringa (2017), p. 123.

aantrekkelijk en seksueel, zoals aan het begin van deze romananalyse al kort is aangetoond. De Chinezen die een tijd geleden in het dorp zijn gearriveerd hebben een aangename plek voor Paul en zijn vrienden gecreëerd: restaurant Shu Dynasty:

“Paul herinnerde zich de keer dat hij voor het eerst babi pangang at. De revolutie in zijn mond. Driehonderd jaar vlees, aardappelen en jus en nu dit. [...] In het cafégedeelte moest je wezen. Aan de bar met een fles Grolsch en een bord mihoen kip voor je neus. Wat je bestelde maakte weinig uit, als er maar ‘van het huis’ achter stond want dan kreeg je meer. ‘Mama’ zei je als je fles leeg was, en dan zette mama Shu een nieuwe voor je neer. Om een glas moest je vragen.”¹⁴⁸

Paul is verdrietig wanneer hij tegen het einde van het verhaal ontdekt dat de Chinezen van Shu Dynasty it Mariënveen zullen vertrekken. Hoewel andere dorpelingen er niet rouwig om zijn en hen altijd als de anderen hebben gezien, brachten ze voor Paul iets bijzonders mee naar Mariënveen. De Chinezen waren voor hem ‘een venster op de wereld’, en hij keurt het gedrag van anderen in het dorp af wanneer zij wél enthousiast reageren op hun vertrek. Wanneer een personage genaamd Bruins aan de bar bij het restaurant vraagt ‘wat dat volk [de Chinezen] hier moet’¹⁴⁹, schiet Paul uit zijn slof. Het is duidelijk dat hij, wat de Chinezen betreft, een conservatieve kijk op deze migranten afkeurt, en hier zelf een progressieve blik op heeft.

Ook heeft Paul een fascinatie voor de Duitsers: hij verzamelt en verhandelt namelijk parafernalia uit nazi-Duitsland en trekt aan het einde van het verhaal een SS-uniform aan om ‘de Rus’ tegemoet te treden, waardoor hij naar eigen zeggen een Übermensch wordt. En ook de Pool kan op bijstand van Paul rekenen: volgens hem heeft die namelijk ‘een historische rol om de Nederlanders van de Russen te beschermen’¹⁵⁰. Hij huurt zelfs een Pool in die allerlei camera’s en lampen rondom zijn boerderij hangt om hem te beschermen tegen Iwan. Zo heeft Paul op

¹⁴⁸ Wieringa (2017), pp. 59-60.

¹⁴⁹ Idem, p. 109.

¹⁵⁰ Idem, p. 103.

het gebied van etniciteit contradictoire normen en waarden: aan de ene kant verafschuwt hij de komst van allerlei migranten, aan de andere kant verwelkomt hij de Aziatische cultuur met beide handen. Waar dat door komt? Pauls xenofobie is, zoals ook Roel Smeets in zijn artikel ‘Grensoverschrijding en begrenzing’ aangeeft, gebaseerd op pure willekeur.¹⁵¹ Zij die Paul iets brengen zijn in zijn ogen volledige mensen, zij die iets van hem afnemen vormen een bedreiging. De Chinees die Paul van eten verzorgt noemt hij ‘Mama Shu’ en de Filippijn die hem genot brengt in Club Pacha associeert hij met De heilige Rita, waardoor zij een religieuze status krijgt. Maar de ene Rus die zijn moeder afpakt, zorgt ervoor dat Paul andere Russen discrimineert en dat hele volk als het kwaad van de wereld ziet.

In *De heilige Rita* gaat het echter niet alleen tussen tegenstellingen tussen migranten, maar ook om de tegenstellingen tussen de grote stad en het platteland. Al vroeg in de roman wordt duidelijk dat Mariënveen in een ‘krimpregio’ ligt en dat Amsterdam ontzettend modern is, waar Aloïs en Alice tijdens hun huwelijksreis worden geïntimideerd door ‘jongemannen met lang haar en meisjes die rookten op straat’¹⁵². Maar het vreemdst waren voor Aloïs de zwarte mannen: “Waar hij en Alice vandaan kwamen waren er geen zwarten, er was er zelfs nog nooit een geweest.”¹⁵³ Pauls vader geeft zelfs toe dat hij zich ertoe moest zetten om in te zien dat ook zij mensen zoals hij waren.

In dit hoofdstuk is Aloïs de focalisator, maar ook in een hoofdstuk dat we door de persoon van Paul lezen bevat zulke observaties over het verschil tussen de Randstad en de provincie. In hoofdstuk 12 gaat het over Ronnie Steeghuis uit Mariënveen die de finale van *X Factor* bereikte en tijdens die opnames vertelt dat hij het liefste ‘naar ‘t westen’ wil.¹⁵⁴ In het café waar Paul samen met een aantal dorpelingen de uitzending bekijkt, roept die opmerking veel weerstand op. Maar Paul ziet in dat de mensen in Mariënveen toch ‘een ander slag volk’ is: “Een merkwaardig restproduct van wat de Saksen en Tubanten hadden achtergelaten toen ze zich schielijk uit de voeten maakten.”¹⁵⁵ Ook beschrijft Paul vaak de

¹⁵¹ Smeets (2017), p. 5.

¹⁵² Wieringa (2017), p. 22.

¹⁵³ Idem, p. 23.

¹⁵⁴ Idem, pp. 92–93.

¹⁵⁵ Idem., p. 93.

toenemende criminaliteit, in zijn ogen door de Bulgaren, Russen en Roemenen, in de regio en beschrijft hij vaak hoe ‘de wet’ niet doordringt in de provincie. Gedurende de roman wordt duidelijk dat politieposten, ambulances, pinautomaten en een wet als het rookverbod niet (meer) aanwezig zijn in Mariënveen.

Wieringa beschrijft op deze manier precies de gedachten die terug te vinden zijn in de hedendaagse samenleving en die door onderzoeken van het SCP ook wetenschappelijk zijn aangetoond. ‘Het platteland’ of ‘de provincie’ is conservatiever dan de grote Nederlandse steden en men heeft er andere opvattingen over bijvoorbeeld de komst en integratie van migranten. Dergelijke regio’s blijven krimpen door jongeren die vertrekken en voorzieningen die verdwijnen. Verder kijkt de rest van het land vaak neer op de provincie en heeft men het idee dat inwoners van die gebieden allemaal conservatief, racistisch en pvv-stemmers zijn. Wieringa speelt in *De heilige Rita* met die beelden en probeert - mijns inziens - ook hier een nuance in aan te brengen.

De inwoners van Mariënveen en in het bijzonder Paul Krüzen leven allemaal in een conservatieve samenleving en houden er ook zeer conservatieve normen en waarden op na, en leven eigenlijk een treurig en afgezonderd leven in een dorp met alleen een Chinees restaurant en een grauwe nachtclub. Ondanks de treurigheid die van Mariënveen en haar inwoners afdruipt, beschrijft Wieringa het dorp en haar omgeving wél stralend en majestueus. De auteur is zelf opgegroeid in de regio waarover hij schrijft en laat zien dat hij deze kent als zijn broekzak. Tussen de verschillende scènes en hoofdstukken door laat Wieringa het Twentse landschap schijnen en wordt deze plek op een positieve manier als bijzonder gepresenteerd:

“Achter de vlierstruiken lag het bos van beuken en eiken, dat zich aan de overkant van de beek voortzette. Daar werd het weer begrensd door een braakliggende es waar kieviten nestelden op de warme aarde.”¹⁵⁶

En:

¹⁵⁶ Wieringa (2017), p. 100.

“De takken van de grote lindeboom achter het huis schrapen langs zijn slaapkamerraam: in de zomer hult het loof zijn kamer in een groene schemering. Een grotere boom is in de wijde omtrek niet te vinden, drie volwassen mannen kunnen de stam nog niet omvatten. Op een paar meter van de grond vertakt de linde zich tot een reuzenkatapult. Twee bomen wordt hij daar, met een hoog en dicht bladerdak dat nauwelijks een druppel doorlaat.”¹⁵⁷

In zijn beschrijvingen maakt Wieringa van het troosteloze Mariënveen dus tegelijkertijd een bijzonder mooie en aantrekkelijke plek om te leven. Maar bovenstaande analyse laat zien dat de auteur ook inhoudelijk een nuance probeert aan te brengen: Paul heeft wat betreft etniciteit verschillende normen en waarden, die vooral worden bepaald door persoonlijke ervaringen. Enerzijds staat Paul open voor de komst van migranten en de veranderingen die zij meebrengen, anderzijds is hij sterk racistisch en generaliserend tegenover Russen. Wieringa laat een conservatief volk zien dat daar wel de redenen voor heeft: het comfortabele en risicoloze leven wordt op criminele wijze verstoord door ‘de ander’ omdat de voorzieningen en de wet is verdwenen in een krimpregio, terwijl globalisatie en migratie blijft doorgaan. De auteur laat zien dat het lastig is om een grens te trekken tussen al dit soort binaire opposities. Wanneer is er sprake van racisme en wanneer wordt dat geoorloofd, en wie bepaalt daarin de grens? In tijden waarin de kloof tussen Amsterdam en de provincie steeds groter wordt en waarin bevolkingsgroepen steeds harder tegenover elkaar staan omdat ze in opvattingen van elkaar verschillen, laat Wieringa zien dat mensen in de provincie niet over één kam te scheren zijn. Mensen in ‘krimpregio’s’ mogen dan conservatieve of misschien wel racistische normen en waarden hebben, Wieringa laat zien dat ook die mensen daar een bepaalde redenen voor kunnen hebben. Maar de combinatie van progressieve en conservatieve waarden en de tegelijk treurige en prachtige omgeving van Mariënveen geven hier opnieuw geen eenduidig beeld weer.

¹⁵⁷ Idem, p. 148.

5. Conclusie

Aan de hand van de analyse van normen en waarden van personages in de vier romans van Wieringa heeft in deze scriptie gepoogd een politieke ontwikkeling van de auteur Wieringa uiteen te zetten ten opzichte van de veranderende politieke en maatschappelijke situatie in Nederland. Qua onderwerpen kan inderdaad gesteld worden dat alle veranderingen en spanningen, zoals in het theoretisch kader besproken, de romans van Tommy Wieringa sterk beïnvloed hebben. *Dormantique's Manco* sluit goed aan bij de kritiek in de jaren '90 op de 'eindeloze' jaren '60, in *Joe Speedboot* beschrijft Wieringa een wereld waarin plots 'een ander' binnenkomt, die vergeleken kan worden met de onvrede en behoedzaamheid van de Nederlandse bevolking ten opzichte van migranten na de eeuwwisseling. *Dit zijn de namen* gaat over de vluchtelingenkwestie die in 2011 zeer actueel is en in *De heilige Rita* vertelt Wieringa het verhaal van een dorpeling in een troosteloze krimpregio, waarin tegenstellingen in demografie, cultuur en etniciteit centraal staan. Zo is gebleken dat Wieringa's romans telkens sterk verbonden zijn met politieke en maatschappelijke situaties.

Toch laat de analyse van normen en waarden van personages met behulp van de methode van Stephen Greenblatt een minder sterke ontwikkeling zien. Waar Wieringa in *Dormantique's Manco* vergelijkbaar met nieuw rechts de progressieve jaren '60 afwijst, is dat in de drie andere geanalyseerde romans niet zo eenduidig te stellen. In zowel *Joe Speedboot*, *Dit zijn de namen* en *De heilige Rita* voert Wieringa telkens personages op die geen eenduidige normen en waarden hebben op het

gebied van etniciteit, gender, seksualiteit en religie. Door deze romans, vooral de laatste twee, te verbinden met politieke en maatschappelijke situaties in Nederland, lijkt Wieringa telkens een genuanceerd geluid in die discussies te laten horen. In *Joe Speedboot* wordt het uiterst conservatieve leven van Fransje Hermans opgeschud door de progressieve Joe Speedboot. Twee figuren die lijnrecht tegenover elkaar staan komen bij elkaar, maar worden hierin gescheiden door het meisje PJ. Vanuit het conservatieve Lomark vertrekt zij naar het babylonische Amsterdam om vervolgens naar het dorp terug te keren voor een burgerlijk bestaan. De positie van held die Joe Speedboot toegereikt krijgt, duidt op een aanprijzing van de progressiviteit, maar uit de berusting en tevredenheid met het vertrek van Joe en het onveranderde Lomark klinkt geen afwijzing van het conservatisme door.

In *Dit zijn de namen* wees de analyse van normen en waarden van personages op een vergelijkbaar nuancerend beeld. De conservatieve en corrupte politiecommissaris Pontus Beg krijgt door de ontdekking van zijn Joodse identiteit plots weer kracht voor de toekomst. Wanneer hij de groep vluchtelingen uit de andere verhaallijn ontmoet, zorgt het jodendom ervoor dat hij verbonden en betrokken raakt met de groep vluchtelingen en hen op een progressieve manier verwelkomt en helpt in de stad. Uiteindelijk geeft hij, als een eigentijdse Mozes, een kind van een van de vluchtelingen zelfs een toekomst in het 'Beloofde Land' door hem een joodse identiteit te geven. Maar tegelijkertijd negeert Pontus Beg daardoor het racisme en de moord van een Ethiopiër door de groep vluchtelingen. En ook het jodendom wordt door Wieringa niet alleen als progressief en positief neergezet: de rabbijn in de onfatsoenlijke synagoge in Michailopol blijkt niet helemaal zuiver en eveneens een tikje corrupt.

Als laatste nuanceert Wieringa ook in *De heilige Rita* het beeld van de conservatieve Nederlandse grensstreek. Hoofdpersoon Paul Krüzen heeft daarin conservatieve normen en waarden die neigen naar xenofobie ten opzichte van Russen, maar staat tegelijkertijd erg open tegenover de komst van Chinezen naar zijn dorp Mariënveen. Zijn normen en waarden zijn het resultaat van persoonlijke ervaringen met één Rus, die zijn moeder van hem en zijn vader afpakte. Wieringa speelt op die manier in de roman met de grenzen van racisme. Wanneer is iets

racisme en wanneer niet en belangrijker, wie bepaalt die grens? Door ook de pracht en praal van het Twentse land te beschrijven wordt het droevige Mariënveen soms ook een prachtige plek, die wordt geteisterd door globalisatie, open grenzen, criminaliteit en het verdwijnen van allerlei noodzakelijke voorzieningen en wetten.

In grote lijnen kan worden geconcludeerd dat Wieringa in de drie laatst geanalyseerde romans vrijwel geen ontwikkeling heeft doorgemaakt. In de drie titels gaat Wieringa wel in op actuele maatschappelijke en politieke kwesties, maar staat de nuance van visies en denkbeelden telkens centraal. Wieringa maakt de grens tussen conservatief en progressief, ouderwets en modern, links en rechts steeds vaag en laat al sinds 2005 een genuanceerder beeld van kwesties in de samenleving zien. Daarmee staat zijn werk wel in lijn met het nieuw rechts dat Oudenampsen in zijn proefschrift uiteenzet. Die stroming wordt ook gekenmerkt door een contradictoire samenstelling van conservatieve en progressieve elementen. Ook komt het thuisgevoel dat Jan Willem Duyvendak in *Thuis. Het drama van een sentimentele samenleving* beschrijft, sterk terug in *Joe Speedboot*, *Dit zijn de namen* en *De heilige Rita*. In die romans gaat het telkens om de manier waarop er om wordt gegaan met ‘de ander’ die plots het leven van personages opschudt of verstoort. Daarmee sluit het aan bij de constatering die Duyvendak, maar ook de opiniemakers als Heijne, Halsema en Van Rossem in hun werk doen: we voelen ons thuis als we ons verbonden voelen met een plek en daarmee samenvallen, maar daar maken mensen al snel inbreuk op. Maar ook in dat thuisgevoel ziet Duyvendak een paradox: onder de noemer van moderniteit wordt het thuisgevoel gekenmerkt door een verlangen naar conservativiteit en nostalgie. Net zo tegenstrijdig als Wieringa’s personages.

6. Discussie

Uitgevoerd onderzoek geeft aan hoe de positionering van personages met bepaalde normen en waarden zich verhouden tot de maatschappelijke en politieke situatie in Nederland. Daarmee kan het als voorbeeld dienen voor andere casussen om aan te onderzoeken hoe een auteur zich verhoudt tot die situatie.

Ook kan dit onderzoek als opstap dienen tot een verdere analyse van de auteur Wieringa. In deze scriptie heb ik immers maar vier romans van de auteur geanalyseerd, terwijl hij er al meer dan dertien publiceerde. Een vergelijkbare analyse van meer romans kan een nog beter beeld schetsen van de manier waarop Wieringa zich verhoudt tot de Nederlandse maatschappij en politiek.

Deze scriptie richtte zich in de analyse van de vier romans op normen en waarden op het gebied van gender, seksualiteit en etniciteit en religie. Deze politiek geladen thema's zijn zeer bruikbaar geweest voor het onderwerp van deze scriptie, maar zijn niet allesomvattend. Nieuw onderzoek kan zich daarom richten op andere normen en waarden, om zo een nog completer beeld van Wieringa's ontwikkeling te illustreren.

Als laatste moet genoemd worden dat een analyse van normen en waarden van personages waardevol is, maar dat er ook veel andere manieren zijn om de politieke en maatschappelijke ontwikkeling van een auteur uiteen te zetten. Zo kan volgend onderzoek zich bijvoorbeeld richten op factoren buiten de romans, zoals interviews, columns, essays, etcetera. Maar ook in de roman is nog veel ander onderzoek te doen. Zo kan er bijvoorbeeld onderzoek gedaan worden naar de focalisatie in de verschillende romans om een dergelijke politieke en maatschappelijke ontwikkeling te ontdekken. Het vertelperspectief in *Dormantique's Manco* lijkt immers samen te vallen met de maatschappelijke sentimenten van de jaren '90. De roman wordt voor het grootste deel verteld door de ogen van Bas Dormantique, maar soms zijn ook andere personages focalisator. Tegelijkertijd lijkt de stijl van die personages vrijwel niet te veranderen. Dat kan enerzijds het resultaat zijn van een onervaren Wieringa, maar een literair-kritische lezing zou kunnen duiden op het idee dat mensen niet zo individueel zijn als in de jaren '60 en daarna wordt gesteld. In die progressieve jaren stond de ontwikkeling van het individu centraal, maar het vertelperspectief in *Dormantique's Manco* kan, net zoals de analyse van normen en waarden heeft laten zien, ageren tegen die gedachte.

Literatuurlijst

Max Arian (1997, 28 mei). ‘Dwanggedachten ‘ik ben niet boos op de jaren zestig. Ik werd boos toen ze voorbij waren.’ Geraadpleegd van <https://www.groene.nl/artikel/dwanggedachten-ik-ben-niet-boos-op-de-jaren-zestig-ik-werd-boos-toen-ze-voorbij-waren>.

Lodewijk Asscher (2016, 5 december). Voortgang Agenda Integratie 2016 [Kamerbrief]. Geraadpleegd van <https://www.rijksoverheid.nl/documenten/kamerstukken/2016/12/05/kamerbrief-voortgangsbrief-agenda-integratie-2016>.

Hassan Bahara (2011). ‘Klef als bakbananen’. Geraadpleegd van <https://www.groene.nl/artikel/klef-als-bakbananen>.

Thierry Baudet en Mak, G. (2014). *Thuis in de tijd*. Amsterdam: Prometheus.

Erica van Boven (2003). *Literair mechaniek: inleiding tot de analyse van verhalen en gedichten*. Bussum: Coutinho.

Jan Willem Duyvendak (2017). *Thuis: het drama van een sentimentele samenleving*. Amsterdam: Amsterdam University Press.

Jop Euwijk en Rensen, F. (2017). *De identiteitscrisis van Zwarte Piet*. Amsterdam: Atlas Contact.

Stephen Greenblatt (1990). ‘Culture’. In: Frank Lentricchia en McLaughlin, T. *Critical Terms for Literary Study*. Chicago: The University of Chicago Press, pp. 225-232.

Femke Halsema (2017). *Stadstaat. Nieuw licht op migratie*. Amsterdam: Ambo/Anthos.

Bas Heijne (2007). *Onredelijkheid*. Amsterdam: De Bezige Bij.

Bas Heijne (2017). *Staat van Nederland: een pleidooi*. Amsterdam: Prometheus.

Laura de Jong (2017, 31 december). Tommy Wieringa veranderde van opvattingen over grenzen: 'Een harde Europese buitengrens is noodzakelijk.' Geraadpleegd van <https://www.volkskrant.nl/columns-opinie/tommy-wieringa-veranderde-van-opvatting-over-grenzen-een-harde-europese-buitengrens-is-noodzakelijk--b2c95d59/>.

Iris Koppe en Van den Berg, J. (2017, 20 november). Zo wist het Friese anti-anti-Zwarte Piet-protest 'dat gedoe uit de Randstad' te weren. Geraadpleegd van <https://www.volkskrant.nl/nieuws-achtergrond/zo-wist-het-friese-anti-anti-zwarte-piet-protest-dat-gedoe-uit-de-randstad-te-weren~b7d61a23/>.

Klaas Maas (2017). *Zwarte Piet is geen racisme. Het debat ontrafeld*. Groningen: Stichting De Blauwe Tijger.

Merijn Oudenampsen (2018A). *The conservative embrace of progressive values*. Tilburg: Tilburg University.

Merijn Oudenampsen (2018B). 'De grote ruk. Van nieuw links naar nieuw rechts.' In: *De Groene Amsterdammer*, 142, 1-2, pp. 32-35.

Herman Pleij (2014). *Moet kunnen. Op zoek naar een Nederlandse identiteit*. Amsterdam: Prometheus/Bert Bakker.

Frank Poorthuis en Wansink, H. (2012, 5 mei). Pim Fortuyn op herhaling: 'De islam is een achterlijke cultuur'. Geraadpleegd van <https://www.volkskrant.nl/nieuws-achtergrond/pim-fortuyn-op-herhaling-de-islam-is-een-achterlijke-cultuur--bee400ca/>.

Maarten van Rossem (2010). *Waarom is de burger boos?* Amsterdam: Nieuw Amsterdam.

SCP (2005A). *De goede burger*. Geraadpleegd van https://www.scp.nl/Publicaties/Alle_publicaties/Publicaties_2005/De_goede_burger.

SCP (2005B). *Sociale staat van Nederland 2005*. Geraadpleegd van https://www.scp.nl/Publicaties/Alle_publicaties/Publicaties_2005/Sociale_staat_van_Nederland_2005.

SCP (2017A). *Burgerperspectieven 2017-2*. Geraadpleegd van https://www.scp.nl/Publicaties/Alle_publicaties/Publicaties_2017/Burgerperspectieven_2017_2.

SCP (2017B). *Dorpsleven tussen stad en land*. Geraadpleegd van https://www.scp.nl/Publicaties/Alle_publicaties/Publicaties_2017/Dorpleven_tussen_stad_en_land.

Roel Smeets (2017). 'Grensoverschrijding en begrenzing. Over *De heilige Rita* van Tommy Wieringa.' Geraadpleegd van: <http://www.dwbarchief.be/roel-smeets/grensoverschrijding-en-begrenzing-over-de-heilige-rita-van-tommy-wieringa>.

Bart Jan Spruyt en Visser, M. (2003). 'Conservatief Manifest'. Geraadpleegd van: <https://www.trouw.nl/home/conservatief-manifest~a6673e42/>.

Josse de Voogd (2017). *Zicht op verschil*. Geraadpleegd van <https://kennisopenbaarbestuur.nl/media/255090/zicht-op-verschil.pdf>

Tommy Wieringa (1995). *Dormantique's Manco* (1 druk). Amsterdam: Uitgeverij In de Knipscheer.

Tommy Wieringa (2005). *Joe Speedboot* (26 druk). Amsterdam: De Bezige Bij.

Tommy Wieringa (2012). *Dit zijn de namen* (3 druk). Amsterdam: De Bezige Bij.

Tommy Wieringa (2017). *De heilige Rita* (1 druk). Amsterdam: De Bezige Bij.